

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ**

АБДУВАҲОБОВА М.Р.

**Қушбеги архивида
тарихий топонимлар ва
Бухоро амирлигининг маъму-
рий-ҳудудий тизими
(илмий рисола)**

Тошкент – 2006

Ушбу кичик тадқиқот муҳим тарихий манба ҳисобланувчи, лекин ҳалигача батафсил ўрганилмаган Бухоро амирлигининг XIX аср охири, XX аср бошларида шаклланган Қушбеги архиви таркибида катта туркумни ташкил этувчи ҳужжатлар мажмуи – аҳоли турар жой манзиллари рўйхатларини ижтимоий, иқтисодий ва маданий жараёнлар давом этган маконлар сифатида тарихий топонимик нуқтаи назардан таҳлил этишга бағишланган. Тадқиқотда минглаб аҳоли манзилларининг номлари тарихий топонимика ёрдамчи илмий соҳаси усуллари ҳамда морфоструктурал ва лексик-семантик ёндошув асосида синчиклаб ўрганилган. Топонимик материал шунчаки жой номларигина бўлмай, балки этник ва этно-маданий муносабатларни, жамиятнинг ижтимоий хусусиятларини ўрганиш учун асос қилиб олинди.

Тадқиқотдан махсус курслар ташкил қилишда, ёрдамчи тарих фанини ўқитиш кабиларда кенг фойдаланиш мумкин.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори
М.М. ИСҲОҚОВ

Тақризчилар: т.ф.н. ***И.Н. ЖАМОЛХОЖИ***
т.ф.н. ***Б. АБДУЛЛАЕВ***

СЎЗ БОШИ

Кушбеги архиви XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлиги тарихини ўрганиш учун беқиёс даражада қимматли манбадир. Бу архив ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида сақланмоқда.

Кушбеги архивининг таркиби ҳар хил ҳужжатлардан иборат. Улар орасида турли мулкӣ муносабатлар, ҳуқуқӣ масалалар, ижтимоӣ, маънавий соҳаларга оид минглаб ҳужжатлар бор. Буларнинг ҳаммаси биргаликда ижтимоӣ-иқтисодӣ, маданий-маиший тарих, ички маъмурий бошқарув тизими каби қатор тарихий муаммоларни яхлит ҳал қилишга хизмат қилади. Бошқа жиҳатдан эса Кушбеги архиви соҳалар бўйича турли тарихий муаммоларни – аҳоли демографияси, солиқ тизими, этник жойлашуви, этник таркиби, маъмурий тизим тарихи ва шу каби бошқа масалаларни ҳал қилиш учун қимматли маълумотлар беради. Бу масалалар фанда кам ўрганилган ва ўта долзарбдир. Кушбеги архиви фонди нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёдаги бошқа мустақил давлатлар тарихига ҳам бевосита алоқадор бўлиб, унда асосан тарихан ҳозирги Туркменистон ва Тожикистон ҳудудларининг каттагина қисмини ўз тасарруфига олган Бухоро амирлиги ҳақида сўз юритилади.

Кушбеги архивидан мавзуимизга оид материаллар таҳлилига киришишдан аввал ушбу архивнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ айрим масалаларни кўриб чиқишни лозим топдик.

Маълумки, 1868 йилда Бухоро амирлигининг Зиёддингача бўлган каттагина қисми Россия империяси томонидан босиб олинган. Чор Россиясига сиёсий тобеъ бўлган Бухоро амирлигида Россия империясининг сиёсий агентлиги тузилиб, амирликнинг ташқи муносабатлари, ички ижтимоӣ вазияти агентлик томонидан назорат қилинган. Бухоронинг босиб олинган ҳудудларида бошқарув тизими асосан анъанавий вилоят, туман, қишлоқ, гузар ва бошқа маъмурий поғоналар тизими сифатидаги кўринишини сақлаб қолди.

Россия империяси тинмасдан Бухоро амирлигини янада кўпроқ ва ҳар томонлама тобеъ қилиш йўллариini излади ва бунга эришиш мақсадида кўплаб тадбирларни узлуксиз равишда амалга оширди. Шулардан бири XX аср бошларида Россия томонидан Бухоро амирлигининг аҳоли ресурсларини, хўжалик

иқтисодий салоҳиятини имкон қадар чуқурроқ ўрганишга қаратилган савй-ҳаракатлардан бири эди.

Россия сиёсий агентлиги шу ҳаракат давомида Бухоро амирлигида мамлакат аҳолиси ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини ва маъмурий тизимини ўрганишга йўналтирилган маълумотларни талаб қилиши керак эди. Шу талабга биноан 1914–1915 йилларда Бухоро амирлигининг Қушбеги маҳкамаси томонидан барча вилоятлар, туманлар, қишлоқлар, гузарлар, работлар, мавзелар, даҳа ва бошқалар батафсил рўйхатга олиниб, агентликка керакли материал сифатида тақдим этилган. Шу билан бирга Бухоро амирлиги қошидаги Россия агентлигида бошқарув жараёни учун зарур бўлган муҳим статистик ахборот тизими мавжуд эди. Қушбеги архивидаги ушбу рўйхат бугунги кунда ўта ноёб тарихий манба сифатида баҳоланадиган мажмуадир.

Гап шундаки, амирлик аҳоли манзилларининг мазкур рўйхати, биринчи навбатда, мамлакат маъмурий тизимининг аниқ манзарасини намоён қилган. Қолаверса, бу рўйхатдаги ўн мингдан ортиқ жой номлари амирликнинг аҳолиси, этник таркиби, ҳўжалик хусусиятлари, ижтимоий-маданий ҳаёт, хунармандчилик, касбкор турлари, ижтимоий-маънавий тасаввурлар, эътиқод ва ишонч ақидалари каби кўплаб соҳалар ҳақида қимматли маълумотлар берган.

Бошқа бир жиҳатдан аҳоли манзиллари рўйхати улкан топонимик тарихий материал бўлиб, унинг аҳамиятли томони шундаки, бу ноёб ҳужжатлар мажмуи тарихий топонимика нуктаи назаридан мутлақо ўрганилган эмас. Ҳолбуки, Қушбеги архивининг бу мажмуи чуқур тадқиқ қилишни ўта долзарб вазифа қилиб қўяди.

Қушбеги архиви таркибидаги Бухоро амирлиги аҳоли манзиллари рўйхатлари алоҳида китоб сифатида кириш сўзи ва факсимил фотоматериаллар иловаси билан нашр этилган¹. Бундан ташқари Қушбеги архиви таркибидаги тарихий топонимик материал махсус тарзда умуман ўрганилган эмас.

Тадқиқотнинг асосий мақсади Қушбеги архивидаги Бухоро амирлигига қарашли аҳоли манзиллари тарихий топонимикасини, бу орқали амирлик вилоятлари, туманлари ва уларнинг тар-

¹ Административное устройство Бухарского эмирата в конце XIX – в начале XX века. – Т., 2001.

кибини ўрганиш бўлиб, буни амалга ошириш учун қуйидаги асосий вазифалар белгиланди:

- Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX аср бошидаги маъмурий, сиёсий ҳамда ижтимоий аҳволини ўрганиш;

- амирлик маъмурий тизимининг тарихий топонимикасини тасниф қилиш орқали маъмурий тизимнинг тарихий моҳиятини очишга ҳаракат қилиш;

- маъмурий бирликлар номларининг шаклланиш жараёни ва уларни рўйхатлаштириш шарт-шароитлари масалаларини кўриб чиқиш;

- амирликда иқтисодий, маданий ҳаёт, этник муносабатлар тарихининг манбаи сифатида мазкур топонимик материаллар мажмуини илмий истифодага киритиш;

- архивдаги ҳудудий маъмурий тизим ҳақидаги топонимик маълумотларни тасниф қилган ҳолда тарихий таҳлил этиш.

Амирлик тарихий топонимикаси бўйича юзлаб қўлёзма рўйхатларни ўқиш ва манба асосида объектив таҳлил қилишда методологик асосини ташкил қилди. Бундан ташқари тарихий топонимлар устида олиб борилган тадқиқотларда қўлланган ижобий ва ижодий таҳлил тажрибаларидан фойдаланилди.

Бухоро амирлиги тарихий топонимикасининг мазмуни, ижтимоий йўналганлиги, этник мансублиги, жойларнинг рельеф тузилишига боғлиқлик қадамжо ва азиз жойлар сифатидаги эътиқодий томонлари, хўжалик касбкор билан алоқадорлик ва ҳоказо жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда тасниф қилиш, морфологик таҳлил усулларини ишга солиш кўзда тутилди.

Юқорида айтилганидек, Қушбеги архивининг аҳоли манзиллари рўйхати, уларнинг номланишига асос бўлган тарихий омиллар илк бора махсус ўрганилмоқда. Тарихий топонимлар пайдо бўлиш даври, тил мансублиги, ижтимоий мазмуни, маданий-маънавий соҳалар билан алоқадорлиги ва бошқа хусусиятларига кўра биринчи марта қатламлар бўйича таҳлил этилмоқда. Бу материал Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги маъмурий-ҳудудий тузилишини тадқиқ этиш учун хизмат қилади.

I-БОБ

Бухоро амирлигида XIX аср охири XX аср бошларидаги маъмурий тизимнинг тарихий тавсифига доир

1. Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги маъмурий, сиёсий, ижтимоий аҳволи

Бухоро амирлиги XVI асрнинг бошларида Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёни забт этиши муносабати билан шаклланган хонлик мақомида амал қилган давлат бўлиб, 1753 йилдан – манғит султонининг тахтга келганидан сўнг амирлик мақомига эга бўлган. Бухоро амирлиги Россия мустамлакачилиги даврида ўзининг маълум ҳудудларини йўқотиб, Россия салтанатининг протекторат кўринишидаги вассаллик шаклида 1920 йил сентябргача мавжуд бўлган. Бу каби сиёсий ўзгаришлар Бухоро амирлигининг сиёсий, ижтимоий ҳолатига таъсир кўрсатган бўлса-да, моҳият-эътибори билан амирлик ўз қўлида сақлаб қолган ҳудудлар бўйича анъанавий, маъмурий тизимни сақлаб қолган.

Бухоро амирлигининг маъмурий бошқарув тизими вилоят, туманлар ва уларга қарашли аҳоли манзиллари сифатида ташкил топган. Мазкур вилоятлар ҳамда бекликлар ўзаро боғлиқ бўлиб, улар марказ ҳисобланган Бухорога бўйсинувчи тизим деб қаралган. Вилоятлар мавзеларга тақсимланган ички тобеъ ҳудудлари ҳамда амлоклик шаклидаги солиқ тўловчи ҳудудлари ҳам маъмурий ҳудудий тизимнинг таркибий қисми ҳисобланган. Баъзан туманлар ихтиёрида бўлган мавзеларнинг мавжудлиги ҳам кузатилади. Ҳозирги маъмурий тузилмаларга киёс қилиб олинганда, баъзи ҳудудлар бугунги ўлчов нуктаи назаридан «туман» деб қараладиган ҳоллар Бухоро амирлиги маъмурий тизимида «вилоят»ларга тенглаштирилган (Хатирчи вилояти, Кармана вилояти, Зиёддин, Келиф, Чахаржўй, Нурота, Қарши, Хузор, Яккабоғ, Чирокчи, Китоб, Шаҳрисабз, Шеробод, Бойсун, Дехинов ва бошқалар). Баъзи вилоят ҳисобланган ҳудудлар ҳозирги туманларнинг ички ҳудудий бирликлари даражасида кичик майдонларни эгаллаган ҳолатлар ҳам учрайди (Кармана вилояти, Пирмаст, Хутфар каби кичик ҳудудлар ўз даврида хазинага даромад келтириши миқдорига қараб юқори нуфузли ҳисобланган. Туркманистонга қарашли Устий вилояти атиги 15 кишлоқдан

иборат бўлган. Шунга ўхшаш Бурдалиқ вилоятида 14 та, Келиф вилоятида 24 та аҳоли манзиллари бўлган.

XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро амирлиги таркибида жами 27 та вилоят ва 11 та туман мавжуд эди. Туман мақомига эга бўлган аҳоли пунктлари асосан Бухоро атрофида жойлашган. Улардан Шимолий-и Руд ва Жанубий-и Руд 1915 йилда ташкил этилган бўлиб, улар Бухоро шаҳри орқали ўтган Шохруд каналининг икки қирғоғи бўйида жойлашган. Бу ҳақдаги маълумот Абдураҳмон Тамкин Бухорийнинг «Матали ал-Фахира ва маталиб ат-Гориха» асарида келтирилган¹.

Мазкур икки янги туман бошқа туманлардан маъмурий жиҳатдан фарқ қилиб, уларда маъмурий бошқарув маркази мавжуд бўлмаган. Бу туманлардан йиғиладиган солиқ тушумлари устидан Бухоро маъмурий ҳокимиятида тош-тарози, бозор нархлари, вақф мулкларининг ҳисоб-китоби устидан назорат қилувчи амалдор Садир – раис жавобгар ҳисобланган. Бошқа туманларда эса маъмурий солиқ тизими устидан туман ҳокимликларининг қозилари назорат олиб борар эдилар. Ўз навбатида, улар амирликнинг қози-калон мансабидаги шахсга бўйсунар эдилар.

Абдураҳмон Танкин Бухорий Бухоро маъмурий тизимида туманлар шаклланишига асос бўлган анъана ҳақида гапирар экан, у узоқ ўтмишда саксон аҳоли манзилини бир туманга бирлаштиришга қарор қилинганини, кейинчалик эса туманлардаги аҳоли манзиларининг сони бу меъёрдан кўпайиб кетгани ҳақида айтиб ўтади. Ҳақиқатдан ҳам, Қушбеги архивида келтирилган маълумотларига кўра, 1915–1916 йилларда ҳар бир туманда ўрта ҳисобда 120 –340 тагача аҳоли манзиллари бўлган.

Бухоро амирлигининг вилоятлари асосан дарё водийлари ва воҳалар ёнбағирларида жойлашган. Рус истилосидан кейин Кармана, Хатирчи, Зиёддин вилоятлари, Нурота тизмасининг икки тармоғи – Октов, Қоратов ўртасидаги Нурота вилояти – Зарафшон дарёси, Қарши, Хузор, Яккабўғ, Чирокчи, Китоб, Шаҳрисабз вилоятлари – Қашқадарё водийси, Шеробод, Бойсун, Дехинав, Сарижўй вилоятлари – Сурхондарё, Чахаржў, Устий, Карки, Келиф, Бурдалиқ, Кабодиён, Қўрғонтепа, Ҳисор, Қорате-

¹ Мухамеджанов А.Р. Населенные пункты Бухарского эмирата. – Т.: Университет, 2001. – Б. 4.

гин, Кўлоб, Болжувон, Дарвоз ва Шугнон вилоятлари – Амударё ёнбағирларида жойлашган эди. Улар орасида Туркменистон ҳудудидаги вилоятларда аҳоли манзиллари нисбатан кам бўлган.

Шуниси қизиқ-ки, кўп ҳолларда вилоятларда ва туманларда аҳоли сон жиҳатидан тенг бўлган. Вилоятлардаги каби туманларда ҳам 100 дан 400 гача аҳоли манзиллари ҳисобга олинган ҳолатлар учрайди. Бухоро маъмурий-ҳудудий тузилмалари ўрта-сида бўлинишлар, қўшилиб кетишлар, биридан иккинчисига мавзеларни ёки амлокларни ўтказиш ҳодисалари рўй бериб турган.

Ҳатто баъзи амлокликлар маҳаллий-маъмурий бошқарувга бўйсунмаган ҳолда тўғридан-тўғри Бухоро марказий ҳокимиятида ҳисоботда турган. Масалан, 1914 йилда Самжон тумани Хутфар туманига бирлаштирилиб, бевосита марказга боғланган. Шунингдек, бирлаштириб юборилган Шофурком ва Пирмаст туманлари ҳам марказий ҳокимиятга тобеъ бўлган. Илгари амлок мулки ҳисобланган, XX аср бошига келиб вилоят номини олган Комимиғ, Янгиқўрғон, Қорамон вилоятлари ҳам маъмурий маънода Кармана вилоятига бўйсунган. Нурота вилояти эса Хатирчи вилоятига қарашли ерга ўтган.

Юқорида келтирилган барча вилоят, туман ва амлоклар ўз ҳудудларида мавзелар, аҳоли жамоаларининг масжидлари томонидан ҳам назорат қилинган. Ҳар бир мавзе аҳолиси жамоаларининг жойлашган тартибига кўра қишлоқлар ва уларнинг масжидлари бўйича ҳисобга олинган. Баъзи мавзеларда 10 дан ортиқ масжидлар бўлган.

XX аср бошларида «мавзе» ва «қишлоқ» тушунчалари баъзан бир хил маънода ишлатилган. Бу даврда қишлоқ оқсоқолларининг ҳокимияти, диний-руҳоний назоратдан кўра устун бўлган. Ўз навбатида бу амирлик хазинасига тушадиган солиқ йиғинларининг бўлинмаслигини таъминлашдан келиб чиқади. Чунки руҳоний бошқаруви солиқ тизимига аралашган тақдирда диний муассасалар ўз манфаатини таъминлашга ҳаракат қилиши табиий эди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Карки вилояти мавзеларининг майда аҳоли манзилларига бўлинишида ўзига хослик мавжуд бўлиб, ушбу вилоят мавзелари, бошқа вилоятлардан фарқли равишда, Бекча деб аталган кичик маъмурий тузилмаларга ажра-

тилган. Ҳар бир Бекчада ўз бекчахонаси бўлиб, улар орқали аҳоли кишлоқлари бошқарилган.

Бухоро амирлигининг маъмурий-бошқарув тизимида «гузар» деб аталмиш аҳоли манзиллари 2 хил талқинга эга бўлган. Жумладан, Бухоро шаҳридаги гузарлар ўзини ўзи бошқарган ва амирлик марказий тизимига бўйсунган маҳаллачилик маъмурий бошқаруви Нурута вилоятига нисбатан гузар тушунчаси туман ва амлоқлар даражасига қараганда йирик маъмурий-худудий бирликни билдирган. Нурутада ҳар бир гузар бир неча кишлоқни бирлаштирган. Амударё бўйлаб Қоратегин вилояти рабоваларга бўлинган, улар эса, ўз навбатида, мавзе ва кишлоқларга тақсимланган. Помирдаги Рушон ва Шугнон вилоятлари ўз ички маъмурий районларини оқсоқолликлар тизими сифатида тақсимлаган.

1914 йил маълумотларига кўра (Кушбеги архиви), амирликдаги аҳоли манзилларининг маъмурий номланишида учта атама етакчилик қилган: кишлоқ (туркийча), мавзе (арабча), деҳа (тожикча). Баъзи амлоқликларнинг аҳоли манзиллари тўлалигича шу номлардан бири билан аталган. Масалан, рўйхатлардаги ҳужжатларга кўра Деҳати вилояти Чироқчи, Қишоқони тумани шаҳри Яккабоғ ёки мавзехои вилояти Кармана каби тафсилотлар ишлатилган. Бу атамалардан бири – деҳа кўпинча турли фонетик вариантларда учрайди. Жумладан 60 аҳоли манзилига нисбатан Болжуан вилояти бўйича Дий, Дих, Деҳа, Дехот каби шакллар қўлланган. Худди шунингдек, Қоратегин вилоятининг 30 аҳоли манзилига нисбатан ушбу вариантлар галма-гал қўлланган. Қоратегин вилоятида 22 та, Кўлоб вилоятида 46 та кишлоқлар Дий, Дей, Деҳа каби топоформентлар қўлланган.

Мавзе атамасининг қўлланиш доираси ҳам маълум даражада чекланган. Масалан, Сарижўй, Болжуан, Самжон, Шофурком вилоятларида аҳоли манзиллари кўпроқ мавзелар деб аталган кишлоқ атамаси амирликнинг 14 та вилояти ва 5 та туманига тўғри келади.

Кўпинча амирликнинг туман бирликлари ушбу худудни сув билан таъминловчи ариқ ва анҳорларнинг номлари билан боғлиқ бўлган. Шу жумладан Қоракўл тумани ўз доирасидаги аҳоли манзилларини асосан уларни суғорган каналлар билан боғлиқ ҳолда наҳрларга бўлган. Қоракўл туманида 9 та маъмурий бўлинмадан 7 таси наҳрлар деб аталган. Шу каби Камот тумани ҳам 5 та комга, Коми-оби Муслим эса 4 та комога бўлинган. Бу ўринда ком

сўзи қазилган арик (анҳор) демакдир. Комот шакли эса арабий кўплик кўшимчаси -отни қабул қилган. Коми Абу Муслимнинг 4 комага бўлиниши ком сўздан кичрайтириш маъноси орқали ясалган атамдир. Пирмаст тумани 1914 йил рўйхатлари бўйича 3 та рудга бўлинган. Руд сўзи ҳам тожикчадан анҳор демакдир.

Юқорида келтирилган маълумотларга таяниб Бухоро амирлигида ижтимоий ҳаёт манзараларини тасаввур қилиш қийин эмас. Аввало амирлик аҳолисининг этник таркиби турли-туман бўлган. Амирликда ўзбеклар, туркманлар, тожиклар етакчи этник гуруҳларни ташкил қилгани ҳолда бир қатор майда этник гуруҳлар ҳам истиқомат қилган. Аҳолининг шаҳарлардаги жойлашуви ҳам кўп ҳолларда этник хусусиятларни ҳисобга олган. Лекин бу хилма-хиллик тарихий анъанавий хусусиятга эга бўлгани сабабли амирликда миллий этник зиддиятлар кўзга ташланмайди. Уруғ-аймоқчилик омиллари туфайли рўй бериб турадиган вазиятлар бундан мустасно бўлиб, бундай этник омиллар сиёсий ҳаётга таъсир кўрсатиб турган. Масалан, Бухоро амирларининг Китоб ва Шахрисабз кенегеслари орасида доимо зиддиятлар бўлган. Манғит кенегеслари ўртасидаги анъанавий зиддиятлардан асосий мақсад эса ҳокимиятга таъсир ўтказиш эди. Туркий ва эронийзабон аҳолининг уюшган ҳолда ҳудудий жойлашуви масаласида этник ўзаро келишмовчилик аломатлари у қадар кўзга ташланмайди. Энг муҳими, Бухоро амирларининг манғит туркий этник уруғидан эканлиги ўзбек ва тожик аҳоли муносабатларига салбий таъсир кўрсатмаган.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро амирлиги маъмурий-бошқарув тизимида анъанавий хусусиятларини асосан сақлаган, лекин маъмурий тизимда бир қатор ички ўзгаришлар ҳам содир бўлган.

Бухоро амирлиги аҳоли манзилларининг маъмурий тобеълик тизими кўпроқ давлат хазинасини тўлдириш мақсадларини кўзлаган ҳолда уюштирилган. Шу туфайли маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасида мавзе ва қишлоқларнинг тақсимланиши баъзи жузъий ўзгаришларга имконият қолдирган. Амирлик аҳоли манзилларининг шаклланиши дарё водийлари ва воҳалар бўйича юзага келган. Асосий ва тармоқ дарёлардан Зарафшон, Амударё, Сурхондарё, Шеробод кабилар ҳаётни таъминловчи омиллар

сифатида аҳамият касб этган. Сув билан таъминловчи ариқ ва анҳорлар бўйлаб жойлашган вилоят ва туман бирликлари ўз атрофларида мавзе ва қишлоқларни ҳамда уларнинг масжидларини бирлаштирган. Аҳоли манзилларининг атамаларидаги ўзаро фарқлар кўпинча маҳаллий анъаналарга боғлиқ бўлган.

2. Амирлик маъмурий тизимининг тарихий топонимикасига таснифий ёндошув масаласи

Бухоро амирлиги аҳоли жой номларининг шаклланишида маъно асосларини ташкил қилувчи бир неча омиллар мавжуд эди. Бу эса амирликнинг аҳоли яшаш манзилларининг номланиш тизимига муайян таснифий ёндошув учун асос бўлади.

Амирлик аҳоли манзиллари таснифининг бир неча маъмурий ижтимоий асоси бор. Биринчи галда бу масалага туманлар, вилоятлар (ёки аксинча, вилоятлар, туманлар), амлоқлар ва бошқа маъмурий поғоналар бўйича топонимларни алоҳида гуруҳларга бўлиб, уларнинг номланиш тамойилларини, маъно асосларини кўриб чиқиш зарурдир. Ушбу масалага «Населенные пункты Бухарского эмирата» китобида махсус эътибор қаратилиб, дастлабки қадам қўйилган. Биз эса масала давомида турган бошқа вазифани кўриб чиқамиз, яъни аҳоли жой номларининг йирик ва майда маъмурий тизимларининг топонимик шаклланиш тарихини ташкил этишга уриниб кўрамиз.

1) Бухоро амирлигининг йирик маъмурий бирликларидан бири туманлардир. Уларнинг номланишига сабаб бўлган омиллар бўйича қуйидагиларни кузатиш мумкин. Уларнинг аксарияти анҳор (каналлар) номи билан боғлиқ бўлиб, улар қуйидагилардир: Жанубий Руд (руд – «дарё», «анҳор»); Комот (ком – «арик», «канал»), Коми Абу Муслим («Абу Муслим канали»), Қора кўл (кўл – «сув ҳавзаси»), Харкон Руд («Катта қазилма арик»), Шофурком (Шоҳ муҳр ном – «Шоҳ ўғлининг ариғи»), Шимолий Руд (шимол томонда жойлашган анҳор ёки анҳорнинг шимолидаги ҳудуд). Демак амирликнинг туманларидан 7 таси шу ҳудудлар учун ҳаётий зарур сув манбалари номлари билан боғлиқ аталган, қолган 4 туманнинг номланишида ҳозирда маъноси бир қадар унутилган атамалардан қолдиқ бор деб ҳисоблаш мумкин. Масалан, Пирмаст – бу сўзнинг ўзагидаги «пир»нинг қисми «девор» му-

дофаа иншооти деб талқин қилиниши мумкин (М. Исҳоқовнинг берган изоҳларига кўра). Чунки «пир» сўзи қадимда мудофаа иншоотларини номлашда илгари ҳам учраган: кампирдан девор, яъни атрофи хандоқ қилиб ўралган кўрғон девори.

Самжон атамасига етарлича изоҳ топилмади. Хайробод атамаси эса, «хайр», «яхшилик» ва «обод» қисмларидан ташкил топган.

Хутфар атамаси ҳам жуда қадимий асосга эга. Сўз ўзагини нашрдаги сингари -ху каби ўқиш тўғри бўлмаса керак. Чунки маҳаллий шароитда бу сўз -ғу шаклида талаффуз қилинади. Сўзнинг иккинчи қисми феъл ўзагидан иборат. Тифар – сўғдча «бермоқ» демакдир. Демак Ғу – тифар топоними Гафа – тифар деб фонетик тикланиши мумкин. Бунинг маъноси Авесто китобидаги Гава деб аталган ўлка номига бориб тақалади. Бу тахминимиз тўғри бўлса, Ғутифор «Гавадон инъом бўлган ер, ҳудуд» деб талқин қилиниши мумкин. Бу талқин Гава сўзида илоҳий маъно бор дейишга ҳам асос бўлса ажабмас.

Шундай қилиб, амирлик ҳудудларидаги туманларнинг номланишида икки тарихий асос намоён бўлади. Биринчиси, сув, анҳор, сув таъминоти иншоотлари жой номларининг келиб чиқишига асос бўлган бўлса, иккинчиси эса қадимий, ҳозирда маъноси унутилган қатламга хос атамалардан иборат.

2) Бухоро амирлигининг вилоят номлари тарихий асослари туманларнинг номлари каби қатламларга бўлиниши қийин. Чунки уларнинг аксарияти луғавий маънода тўғридан тўғри тушунтирилиши қийин. Шундай бўлса ҳам мазкур нашрда берилган рўйхат асосида номларни тарихий изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Бойсун-тоғ тизмаси, аҳоли манзили ва вилоят номи. Вилоят номланишининг маъмурий маркази Бойсун қишлоғи билан боғлиқ. Бу атамани туркий уруғ-қабила, этник ном билан боғлаш мақсадга мувофиқдир.

Балжуан – ўзакда «бал» – «боло», «юқори» маъносини билдирса, -жу, -жўй – «арик», «сув» маъносида бўлиши мумкин, яъни Боло Жўйон юқорисидаги ариқлар.

Бурдолик – тожикча-туркча морфологик элементлар бирикмаси. «Бурдо» – «кесилган», «қирқилган», «бўлинган», -лик, -ли, -лик – каби «мавжудлик» маъносини берувчи ўзбекча аффикс иштирокидаги тожикча ўзак бурнинг «кесмоқ, бўлмоқ» шаклида кўриниши.

Дарвоз – Помирдаги жой номи.

Дехнау – «янги кишлок» ҳозирги Ўзбекистоннинг Денов тумани маркази бўлмиш қадимги маъмурий марказ номи билан боғлиқ.

Зиёддин (Зийоддин) – Самарқанд–Бухоро йўли устида жойлашган манзил. Шахс исми асосида юзага келган.

Яккабоғ (нашрда Йаккабоғ) – Қашқадарё водийсида жойлашган вилоят топонимнинг морфологик таркиби як – «бир» «якка», «ягона» ҳамда «боғ» сўзларидан ташкил топган.

Қобадийон сўзида «кубод» ўзаги ва -йон қўшимчасини ажратиш мумкин. Кубод мифологик подшоҳнинг исми (русча илмий адабиётда Ковад шаклида бериб келинмоқда); -йон эса «ҳимоят», «ён босиш», «асровчилик» маъноларига эга. Қадимги ономастикада – исмлар бериш анъанасида бу формант – шақклантирувчи сўз кўп учрайди. Масалан, сўғдча Ревахшйон, Махйон ва бошқалар).

Қоратегин – қадимги туркий асосга эга. Қаро – «улуғ», «катта», тегин «шаҳзода», «тахт вориси» маъноларига эга.

Қарки атамасини очиқ қолдирамиз.

Қармика – ҳозирги Навоий шаҳри даҳамасидаги шаҳар номи. Қадимда бу жой Буюк Ипак йўлининг Бухоро–Самарқанд қарвон йўли тўхтаб ўтиладиган манзилларидан бири эди. Шундан келиб чиқиб, «қарвон» сўзи ўзагидаги -қар қисмини ҳам «қармина»даги «қар» ўзаги билан солиштириш мумкин. Қарши–Нахшаб воҳасининг ўрта асрлардаги маркази бўлган шаҳар номи билан боғлиқ вилоят номи. Уни XIV асрда Кебекхон Курган қаср билан боғлаб, муғулчада Қарши – «сарой», «қаср» дегани, деб изоҳлаб келинади. Лекин бу атаманинг маҳаллий маъносини очиш лозим.

Китоб атамасига «кифти об», яъни, сув бўйида жойлашган манзил деб изоҳ берилади.

Қўлоб сўзи ҳам сув ҳавзаси асосида пайдо бўлганлиги намоён бўлади.

Қўрғон теппа вилояти ҳозирги жанубий Тожикистонда, Бухоро амирлигининг Амударё бўйлаб жойлашган вилоятларидан бири. Қадимги Тожикистонга қарашли манзиллардандир. «Қўрғон» қисми туркий тил асосида, «теппа» қисми тожикча.

Нурота – авлиёлаштирилган мифологик тимсолий шахс номи билан боғлиқ тасаввур этилади. Ривоятга кўра Муҳаммад

(с.а.в.) Меърожда туриб кўзлари нур таратиб турган ерга – Нуротага тушган эмиш. Нурота ҳозирда мана шу номдаги шаҳар ҳамда у билан маъмурий маънода боғлиқ бўлган жўш ва бошқа гузарлар устидан ҳукмрон бўлган.

Сари жўй – вилояти Сурхон водийсида жойлашган. Бу вилоятдаги мавзе ва қишлоқлар рўйхати Бухоро амирлиги талаби билан тузилиб жўнатилганлиги ҳақидаги махсус мактуб ҳам етиб келган (Қушбеги архивида Ф-140 рақамли хужжат). Сари жўй – «арик боши» демакдир.

Устий вилояти амирлик таркибига кирган бўлиб, туркманлар яшаган манзил номи.

Хатирчи–Самарқанд вилоятида Миёнкол ороли тугаши ва Зарафшоннинг Оқдарё–Қорадарё тармоқлари қўшилишидаги жойлашган вилоят номи. Бу атамада, М. Исҳоқовнинг фикрича, I-товуши фонетик силжишга учраган. Сўзда чорвадорлик касбий атамаси акс этган. Яъни Хатир – хачир от ва эшакни махсус урчитиш орқали олинадиган иш ҳайвони. Хатир (хачир) чидамли, бакувват ҳайвон. Ўзидан насл бермайди. Қадимги туркий тилда («Девону луғатит турк») хатир шакли сақланган. Хатирчи вилояти чорва ҳўжалигининг шу соҳаси билан машҳур жойлардан бири бўлган.

Ҳисор вилояти ҳозирги жанубий Тожикистонда жойлашган қадимги ва ўрта аср Қўрғон шаҳрининг номи. Амирлик давридаги вилоятлардан бири. Бу вилоят номи «қалъа» деб таржима қилиниши мумкин. «Населенные пункты Бухарского эмирата» нашридаги 147–159 хужжатларда Ҳисор вилоятининг мавзе ва қишлоқлари рўйхати берилган.

Хузор – Қарши воҳасининг жанубий чеккасида жойлашган ўрта аср вилояти. 1914 йилги рўйхатга олиш чоғида Бухорога мактуб билан бирга бу вилоят қишлоқларининг рўйхати ҳам юборилган. Юқорида номи зикр қилинган нашрда 110–117 хужжатларда мазкур рўйхат берилган.

Хузор сўзининг маъноси қадимги сўғдчадан «яхши манзил», «хуш ер» демакдир.

Чаҳор жўй вилояти номланишида тожикча чаҳор «тўрт», жўй – «арик» демакдир. Чирокчи–Қашқадарё воҳасидаги вилоят. Касб номи, кулолчилик билан боғлиқ атама. Ҳозирги Чирокчи туман маркази асосида пайдо бўлган;

Шаҳрисабз – шаҳарсозлик тарихимизнинг Узунқир, Санғиртепа, Подаётоқ, Китоб тизимининг сўнгги бўғини асосидаги шаҳар марказларидан бири. Илк ўрта асрларда Кеш деб аталган.

Шеробод – Шеробод дарёси бўйлаб жойлашган аҳоли манзили номи асосида юзага келган вилоят.

Шугнон – Помирдаги аҳоли манзилларидан бири асосидаги вилоят. Этник маънода ўзларини шугнонийлар деб атовчи, шарқий эроний тиллардан бирида сўзлашувчи халқ номидан олинган.

3) Бухоро амирлигида маъмурий бошқарувнинг ўрта бўғинига хос амлоқлар тизими умумий рўйхат бўйича 330 га яқин аҳоли манзилларидан иборат бўлган. Уларнинг топонимик таҳлили шуни кўрсатадики, номланиш асосида турли хил топонимлар мавжуд. Масалан, рўйа «юз» маъносидаги сўз бўлиб, «Офтоб рўйа» атамаси «кун», «куёш нури тушадиган томондаги жой» деган маънони билдириб, бу жой тоғ ён бағрининг жанубий томонида жойлашгандир.

Кўпгина топонимлар таркиби амлоқлар бўйича «арик», «ком», «жўй», «руд» ва бошқа формантларга эга бўлиб, улар яхлит маънода «сув», «анҳор», «арик» каби сув таъминоти иншоотлари асосида пайдо бўлган: Тошарик, руди Султонобод, руди Шофиркон.

Яна бир гуруҳ амлоқ мулкларининг номларида касбкор маъносидаги формантлар учрайди: Бурйобоф – «буйра тўқувчилар», Бур кишлоғи каби.

Бешарик, Бешкент, Уч урук каби сон + от типидagi номлар ҳам кўп учрайди.

Бир қатор атамаларда ижтимоий маъмурий лавозимлар формант сифатида ишлатилган. Йусуф, Мингбоши, Мехтор. Баъзи амлоқлар «азиз», «мўътабар» жой маъносидаги зиёратгоҳларнинг номлари асосида пайдо бўлган: Хизр шох, Хожа Соктарий, Нахри Зиёрат, Ҳазрати Лангар, Ҳазрати Султон.

Баъзан эса топонимларда амлоқ мулклари аҳолиси этник жиҳатдан қайд этилган: шини ўзбакийя – «ўзбеклар ўтирган ер», Пушина ўзбакийя ва бошқалар.

Этник номлар асосида шаклланган амлоқ номлари ҳам кўп учрайди; қаромон (ўзбек туркман уруғларининг аجدод оталаридан бири номи билан аталувчи тоифаси. Оқмон туркман уруғларига зид қўйиб тушунилган); Қорлуқ ўзбек халқи таркибий асо-

сларига кирган этник гуруҳ. Бу тоифа ҳозирги ўзбек халқи таркибида ҳам мавжуд. Қизиғи шундаки, амлоқлар рўйхатида қарлук Келиф вилоятида, туркманлар билан ёнма-ён ҳолда келган.

Фалҳар амлоки топоним сифатида «тоғ устидаги» жой маъносидаги қўшма сўзидир. Сўғдча – Парғар (М. Исҳоқовдан).

Сарғар, Сари Осийо, Сари жўй, Сари пул, Сари чашма каби амлоқ номларида Сар – ўзаги «бошланиш жой» маъносида бўлиб, топонимларнинг маъносини гар «тоғ», осийо «тегирмон», жўй «ариқ», пул «кўприк», чашма «булоқ» каби формантларни юзага чиқаради.

Хулоса қилиб айтганда, амлоқларнинг топонимик маъно доираси жуда кенг, уларда жойларнинг рельеф тузилиши, иншоотлар, ариқ ва каналлар, лавозим ва мартаба номлари, этник номлар, касбкор атамалари, зиёратгоҳлар билан боғлиқ тасаввурлар, хўжалик ишлаб чиқариш, касбий тушунчалар ва бошқа кўплаб унсурлар шакллантирувчи, маъно ташувчи вазифасини ўтаган.

Булар, ўз навбатида, Бухоро амирлигининг ижтимоий, иқтисодий, маънавий тарихига хос далиллардир.

Бухоро амирлиги тарихий топонимларининг таркиби бўйича тасниф қилиш асосида ўрганиш кўпгина тарихий-ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш имконини беради. Шу билан бирга бу муҳим тарихий материал Бухоро амирлигининг аҳолиси, этносоциал таркибини ҳам тасаввур этишга ёрдам беради.

Амирлик тарихий топонимикасининг маъмурий тизим бўйича қараб чиқиш давлат бошқарувининг ҳудудий асосларини ўрганиш учун манба бўлиб хизмат қилади.

Тарихий топонимларнинг каттагина гуруҳи ёки тоифаси амирлик ҳудудларидаги турли рельеф тузилмалари, сув манбалари ва ҳавзалари, эътиборга лойиқ тарихий объектлар, табиат мўъжизалари, халқнинг эътиқоди, ишонч ва ишонларини акс эттиради. Айни шу хусусиятлари билан булар ўз навбатида у ёки бу ҳудудларнинг ўзлаштирилиши, аҳолининг тарихий миграцияси (баъзан депортацияси – кўчирилиши), жойларнинг тарихий географиясига оид маълумотларни аниқлашга ёрам беради. Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, Бухоро амирлиги Қушбеги архиви маъмурий тизимига оид тарихий топонимларни тасниф асосида таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Этнотопонимлар қатлами

Амирлик ҳудудлари тарихан эгаллаган майдонларида йирик этнослардан асосан ўзбеклар (тарихан ўтрок водий ва воҳаларда яшаган чиғатойи туркийлар, XVI аср бошида Дашти Қипчоқдан келиб қўшилган уруғ ва қабилалар давомидаги ўзбеклар), тожиклар, туркманлар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва бошқа этник мансубликка эга бўлган аҳоли диаспорасининг жойлашув манзараси, ўзаро этно-ижтимоий, маданий алоқалари, иқтисодий муносабатлар ва шу каби бошқа масалаларни ўрганиш имконини беради. Шундан келиб чиқиб, бу этник-тарихий манзарани топонимик материал асосида кўриб чиқамиз.

Юқорида қайд этилганидек, Бухоро амирлиги этнотопонимик манзараси тарихан кўп қатламли бўлиб, хронологик жиҳатдан ҳам бир неча минг йилликни ўз ичига олади. Шу маънода этник топонимлар орасида икки асосий қатлам яққол кўзга ташланади. Биринчи қатлам, туркийзабон этно-топонимлар бўлиб, булар ўз навбатида ички тарихий қатламларга бўлинади. Жумладан энг қадимги туркий қатлам турк-мўғул қатлами чиғатойи туркий қатламига ва ниҳоят дашти қипчоқ ўзбек уруғларининг этник бўлинишларига тааллуқли этно топонимлардир. Булардан ташқари, қозоқ, қорақалпоқ, туркман каби нисбий мустақил элатлар, қавмлар ва халқ номлари ҳам топонимлар каторида учраб туради. Жумладан қозоқ уруғларига мансуб далли қозоқ, арғун каби исмлар учрайди. Турк қозоқ умумий этник топонимлардан найман, муғул, турк топонимларидан дўрмон, қадимги турк топонимларидан қарлуқ, илк ўрта асрлардаги бўлинишлар оқибатида қарлуқлар алоҳида, қипчоқлар алоҳида жойлашган ҳолатлар ҳам кўзга ташланади. Қора қўнғирот, қора қўйинли, қора қовчи каби аталмаларда шу номли уруғларнинг қабила уюшмасига **нисбатан** бериладиган катта ижтимоий бирлашмалари кўзда тутилади. Зеро, бу ўринда қора сўзи ранг маъносида эмас, балки «катта», «улуғ» деган қадимги туркий маъно асосида изоҳланади.

Бухоро амирлиги этно-топонимлари орасида IX–X асрларда туркий халқларнинг ўғуз тармоғидан ажралиб чиққан, туркман уруғларига тегишли жой номлари ҳам учрайди. Қозайоқли, Хонжиғали, Бугажинли каби этно-топонимик маълумотлар шу гуруҳга мансубдир.

Хронологик жиҳатдан анча қадимий даврга, хусусан араб истилоси даврларига мансуб бўлган бу этник топоним алоҳида кизиқиш уйғотади. Бу топоним Тозийча бўлиб, ўзига хос тарихга эга. Тозий сўзини профессор М. Исоқов сўғд манбаларидаги араб маъносига эга бўлган сўз билан боғлайди. Чиндан ҳам илк ўрта асрларда араблар Ўрта осиеликлар томонидан Тозийлар деб аталган. Кейинчалик ислом динини қабул қилган аҳоли ҳам араб бўлди, деган маънода Тозий деб атала бошланган. Мовароуннаҳр аҳолиси исломни қабул қилгандан сўнг, эронийзабон аҳоли туркийлар томонидан тожик, яъни араб бўлганлар деб атала бошланган. Шу туфайли ҳозирги тожик этносининг номи аслида араб деган маънодан келиб чиққан¹.

Ушбу қисқа тавсифдан кейин этно-топонимларни тавсифий кетма-кетликда таҳлил қилишга киришамиз.

Абдал қишлоғи Чоҳаржўй вилоятининг бўйни узун касабасига тегишли қишлоқ. Абдал атамаси энг қадимги этник номлардан бўлиб, туркий қавмларнинг милодий V–VI асрларда яшаган тармоғининг эфталит уюшмаси демакдир. Бу атама ҳозирга қадар европа олимлари томонидан эронийзабон Ўрта Осиё халқига нисбат бериб келинади. Лекин бу ўринда туркий қабила ва уруғларнинг Абдал номли тармоғи бўлганлиги эътиборга олинмайди. Абдалларнинг туркий эканлигини М. Исоқов ўзининг махсус чиқишларидан бирида асослаган эди. Мисол тариқасида олим Фориш районидаги Қора абдал қишлоғи номини келтиради ва тарихий асослари жиҳатидан Абдал уруғининг катта тўпи томонидан тоғ яйловларида барпо қилинган қишлоқ деб баҳолаган².

Қозоқ этник номи асосидаги тарихий топонимлар Бухоро амирлиги маъмурий тизимида аҳамиятга эга. Уларнинг номланишида ёнма-ён яшаган аҳолининг қайси тилда гапириши ҳам акс этган. Масалан, Қозоқон, қозокони боло каби қишлоқлар қозоқ этноси ва тожик тилли аҳоли билан кўшни яшаганини кўрсатади. Қозоқлар, қозокли, қозоқ работ, тўғридан-тўғри қозоқ деб аталган қишлоқлар ўзбек тилли аҳоли билан бевосита алоқада яшаган. Қозоқ этно топоними тарқалган районлар амирликнинг бир қанча вилоятларда учрайди. Булардан қозоқча номли қишлоқлар Хузор

¹ Исоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т., 1992. 10-11 бетлар.

² Исоқов М. Абдал – қора абдал – туркий қавм номи // Педагогика университети илмий конференция материаллари. – Т., 2005.

вилоятида Фазли Қарши амлоклигида, Чақар ва Зиёддин амлокликларида бўлган. Хузор Қашқадарё воҳасида бўлса, қолган икки қишлоқ Самарқанд воҳасининг Каттакўрғон музофотида бўлган. Қозоқон ва қозоқони боло қишлоқлари Тожикистоннинг Қоратегин вилояти ҳамда Ҳайробод туманларида бўлган.

Қозоқли қишлоғи Қаршида бўлса, Қозоқработ Кармана яқинидаги Харқонруд (Қалқонота) туманида жойлашган.

Этнотопонимик асосда юзага келган маъмурий бирликларнинг каторида асос эътибори билан муғул-турк уруғ ва қабилачилик анъаналарини давом эттирган аҳоли манзилларидан Дўрмон номли қишлоқлар диққатга сазовор. Дўрмон номи билан Бухоро амирлиги ҳудудларида 17 қишлоқ рўйхатга кирган. Шулардан бири ёзувларда Дўрмано шаклида акс этган. Бу шакл дўрмон уруғига мансуб аҳолининг тожикча кўплик қўшимчаси орқали берилганидир. Яъни дўрмонҳо (фонетик вариант дўрмоно) – дўрмонлар.

Юқорида келтирилган қозоқ этносига алоқадор яна баъзи этнонимик жой номлари мавжуд. Булардан бири Арғун бўлиб, Кармана вилоятининг Янги Ариғ қасабасида жойлашган.

Бундан ташқари Арғун қишлоғи Кўрчи билан Дехнау вилоятида бўлган. Бу ўринда Дехнау Сурхон воҳасидаги Денов туманига тўғри келади. Умуман Арғун (Арғин варианты билан бирга) номли қишлоқлар Мовароуннаҳр ва унинг ташқарисидаги ҳудудларда жуда кўп учрайди. Масалан, Тошкент вилоятининг Ўрта Чирчиқ, Юқори Чирчиқ, Қибрай туманларида Арғин деб аталувчи бир қатор қишлоқлар маълум. Бу қишлоқларнинг аҳолиси баъзи ҳолларда қозоқ этносига мансублигини ижтимоий психологик жиҳатдан сақлаган. Баъзи ҳолатларда эса арғинликлар ўзбеклашиб кетган. Қолаверса, Арғин уруғи 92 ўзбек уруғларидан бири ҳам бўлган. Бу ҳол арғинларнинг яшаш шароити тақозоси билан ассимиляциялашуви давомий эканлигини кўрсатади.

Бухоро амирлиги ҳудудларида Қарлуқ номини сақлаган маъмурий бирликлар ҳам бўлган. Масалан, Келиф (ҳозирги Туркманистон) вилоятидаги Қарлуқ қишлоғи бунинг мисолидир. Бу топоним этник жиҳатдан қадимий туркий қатламга хос бўлиб, Қарлуқ, Чигил Яғмо уюшмасининг миграцион ҳаракати нуқталаридан биридир. Қарлуқлар ўзбек халқининг шаклланишида асосий компонент бўлган¹.

¹ Шониёзов К. Қарлуқлар ва Қарлуқ давлати. – Т.: Фан, 1999.

Карлук (қарлик), Найман ариғи бўйлари Зиёддин вилоятида, Бухоронинг Шимолий-и Руд, Дехинав, Қарши, Майманак каби вилоят ва туманларда алоҳида қишлоқлар бўлиб жойлашган. Шимолий-и Руд вилоятида Қарлуқон, Қарлуқони Таусанак номли қишлоқлар ҳам бўлган. Қарлуқон атамасига «-он» қўшимчаси тожик тили қўшни аҳоли манзилларининг муносабатини ифодалайди. Қарлуқони Таусанак эса туркий қавмларнинг Тўқсон гуруҳига тегишли ишоратнинг фонетик ўзгаргани бўлса керак.

Жалойир деб номланган қишлоқлар ҳам Бухоро амирлиги ижтимоий-этник таркибида ўзбек шайбоний уруғларининг ўрни ва жойлашувини кўрсатувчи маълумотдир. Амирликнинг 12 қишлоғи Жалойир деб аталган. Уларнинг жойлашган ерлари Қорақўл тумани, Хатирчи, Китоб, Кармана, Бойсун, Шимолий-и Руд, Зиёддин ва бошқалар бўлиб, ўзбек уруғларидан жалойирларнинг этник гуруҳ сифатида тарқалиши кенг диаспорасини кўрсатади.

Этник атамали қишлоқлардан Жигил ва Ўғмоқ (Балжувон вилоятида) қишлоқлари юқорида келтирилган қарлук этник гуруҳи билан боғлиқ қадимий қатламга хос бўлиб, ўзбек этник этногенезининг асосидаги тоифаларга киради. Жигил қишлоғи Қорамон ариғининг Хатирчи вилоятига тегишли ерида жойлашган. Демак, бу қишлоқ аҳолиси этник жиҳатдан VI–XI асрлар орасида юзага келган этник тарихий жараёни акс эттиради.

Ўғмо (Ўғмоқ) қишлоғи Балжувон вилоятида жойлашган. Ўғмолар, қарлук, чигил, уйғур (VI аср) уюшмасининг бир тармоғи бўлган. Бу гуруҳнинг Ўрта Осиёда Кўлоб–Бадахшон–Помир минтақасигача, хусусан тожикзабон аҳоли орасигача кириб бориши бежиз тасодиф эмас. Гап шундаки, Бадахшон ва унинг атрофидаги ерлар қадимдан тоҳри қабилаларининг макони бўлган. Илк ўрта асрларда Тохаристон алоҳида ҳокимлик сифатида амал қилган ва уни туркий сулолалар ябғулар бошқарган. Шунга кўра Ўғмо уруғларининг бу минтақага келиб қолиши этник қардош муҳитнинг мавжудлиги туфайли рўй берган.

Бухоро амирлигида ўзга эллардан кўчирма қилинган, ўз ихтиёри билан миграция қилинган турли этник гуруҳлар ҳам яшаган ва уларнинг этник номи ёки аввалги ватани номи билан аталган жойлар шу ҳодисалардан гувоҳлик беради. Урганжи

номли қишлоқлар туркуми Зиёддин, Хутфар, Қорақўл, Самжон, Кармина, Хайробод, Харқонруд каби туман ва вилоятларда ўнга яқин манзиллардир.

Коми Або Муслим туманида эса Ўрганжийони манғитон номли қишлоқ бор. Бу ўринда Манғит этник туркий гуруҳнинг Урганждан қавми уруғ-аймоғи билан кўчиб келган тоифасини кўрсатади. Ҳолбуки манғит уруғи Хоразм ва Қорақалпоқ ерларида кўп тарқалган. Бу ўринда Ўрганжийи манғитон атамаси тожик тилли аҳоли томонидан берилгани кўриниб турибди.

Бухоро амирлигида Киройит этник туркий гуруҳ ҳам алоҳида (компонент) ҳолда яшаган. Бу гуруҳ Касби (Қарши) Қаршининг Парғуза амлоклигида, Хузор вилоятининг Гармистон амлоклигида Киройити боло ва Киройити поён қишлоқлари, Хузор вилоятининг Гармистон амлоклигида бўлган. Киройитлар бугунги кунда ўз ички ҳаётидагина ўзларининг Киройит эканини эслашади. Кенг ижтимоий маънода эса улар ўзбек миллати таркибига сингиб бормоқда.

Бухоро амирлигида этник қирғизлар қишлоқлари ҳам кўп бўлиб, улар Яккабоғ вилоятида Дийул амлоклиги, Чироқчи вилоятида Қайирма амлоклиги, Китоб вилоятида Қоронғу майдон амлоклиги каби ҳудудларида жойлашган. Булардан ташқари, Поёни наҳр, Хатирчи вилоятида, Султонобод амлоклиги Зиёддин вилоятида, Туркистон мавзеси Чўли амлоклиги, Кармина вилоятида, Хутфар, Хожа Саъд сари мавзеси, Харқонруд туманида қирғиз қишлоқлари мавжуд бўлган.

Қирғизон тожикча «-он» «-лар» кўплик қўшимчаси билан Душанбе амлоклиги Ҳисор вилоятида Коми Або Муслим туманида қишлоқлар бўлган Қирғиз диаспораси (тарқалиши) нинг географияси бутун Ўрта Осиё бўйлаб кузатилади. Айниқса Қирғиз этник гуруҳлари тоғ ва тоғолди ҳудудларида кўпроқ жойлашган.

Қипчоқ номли қишлоқлар Қарши, Ҳисор, Регар, Комот тумани, Харқон–Руд тумани, Самжон, Хайробод, Шимруд, Қўлоб туманлари бўйлаб кенг тарқалган. Қипчоқлар туркий халқларнинг қадимги катта тармоғи вакиллари бўлган. Улар кўп асрлар давомида турли бошқа туркий элатлар, тожик тилли аҳоли билан ёнма-ён яшаб келаётганига қарамай, бугунги кунга қадар ўз-

ларининг этник атамаси билан боғлиқ тасаввурга эгадирлар. Аммо баъзи жойларда қипчоқлар ўзбек миллатига мансублик туйғусига ҳам эга бўлдилар. Қипчоқи пойон, қипчоқи теппа каби қишлоқлар эса жойлашган ўрнига нисбатан аталган, холос.

Қирқ уруғининг диаспораси ҳам кенг тарқалган. Уларнинг қирқ уйли номли қишлоғи қирқ уруғининг асл тарихий маъносини очиб беради. Бу қишлоқ Карки вилоятининг Хўжа Жонбоз беклигига қарашли бўлган. Худди шу ном билан (Қирқ уйли) Харқон амлоклигининг Дашти баҳори кори мавзесида ҳам қишлоқ бор эди.

Қирқхон – тожиклар билан ёнма-ён яшаган қирқ уруғининг қишлоғи бўлиб, Самжон туманида жойлашган.

Қўнғирот катта қабила уюшмаси бўлган. Бу қабила ҳозирда қозоқ-қорақалпоқ-ўзбек халқлари таркибида мавжуд. Қўнғиротлар қишлоқларини турлича аташган. Лекин бевосита Қўнғирот этник номи билан аталган қишлоқлар ҳам бўлган. Масалан, Харқонруд туманида, Қора қўл туманида, Самжон туманида ва ҳ.к.

Можар номи турк-олтой умумийлиги давридан бошлаб маълум этник номнинг қишлоқ номидаги кўринишидир. Мишар татарлари мадйар–венгерлар, турк–можарлар ўзбек можар уруғи умумий қадимий ўзакдан ажралган қисмлардир. Можар қишлоғи Саройи Поён мавзесининг Харқон амлоклигига қараган.

Манғит қишлоғи манғит уруғига қарашли бўлиб, туркий халқлар, жумладан ўзбеклар таркибида ҳам бор. Хузор вилоятининг Афғонбоғ амлоклигига (Хатирчи вилоятига) қарашли қишлоқ Манғит деб аталган. Манғитон (тожикча) Манғит теппа, Манғит гузар қишлоқлари ярти тепа, Уч уруғ амлоклиги Зиёддин вилоятида, Чаҳор жўй вилоятида бўлган.

Маркит қишлоғи ҳам этник гуруҳ номи билан (туркий уруғ) аталган. Муғулча, Муғултой, Муғул қишлоқ, Муғулони поён, Муғулони боло каби қишлоқлар кейинчалик ўзбек халқи таркибига кирган муғуллар этник гуруҳининг қолдиқ атамасидир.

Ўзбекон, Ўзбекйон, Ўзбекони кафтбурун ва бошқа қишлоқлар ҳам турли маҳаллий шароитларда тожик диаспораси орасида яшаб келган шайбонийлар уруғларига бирлаштирувчи ном бўлса керак. Араб, арабон ва шу каби қишлоқларда тарихан этник араблар яшаб келган.

Бухоро амирлиги маъмурий бошқарув тизими қишлоқ, мавзе, туман, амлоқлик вилоятларида кўплаб қишлоқлар ва бошқа аҳоли пунктлари социал, (ижтимоий) диний ва бошқа тушунчаларни ифода этади. Масалан, Хўжа компонентли атамалар Хўжа – Али-шоҳ, Хожа анбийо, Хожа Акқа, Хўжа Ориф, Хожа бузург, Хожа Бойкўл, Хожагон, Хожа Ғирай, Хожа ғўзал, Хожа Рушном, Хожа Соф, Хожа Сиддиқи давлатбий, Хожа Фаранг, Хожа Чилан ва бошқалар шулар жумласидандир. Умуман, Бухоро амирлигида XIX аср охири XX аср бошларида маҳаллий аҳолининг хожаларга нисбатан ҳурмати баланд бўлганлиги сабабли «хोजа» компонентли жой номлари 200 тага етган.

Кўп ҳолларда эса Хожа сўзи пир, валий, тасаввуфона шахсларга нисбат берилган, улар шарафига жой номлари аталган.

Шайх компонентли жой номларида ҳам эъзоз-ҳурмат, социал даражаси нуфузли қатламга нисбатан ҳурмат маъноси кузатилади: Шайхлар, Шайхҳо, Шайхак, Шайх Али, Шайхи ҳазрати Остона, Шайхи Дўрмон, Шайх Вайсий, Шайх Билол, Шайх Човдар ва бошқалар.

Мулло компонентли қишлоқ номлари ҳам социал зиёли қатлам, азиз қилинган одамлар номидан келиб чиққан. Мулло Ҳамдам, Мулло Ҳолий, Муллоҳо, Муллоён, Муллоёни дигар, Мулло Кенжа, Мулло Тош ва бошқалар.

Диний, маънавий ўтмишига алоқадор аҳоли пунктларининг номлари ҳам амирликда кўп бўлган. Масалан, зардўштийликка хос бўлган Муғ об (Муғ, зардўштийлик даврига оид) Муғон қишлоғи Деҳаи Мийона амлоқлиги, Қарши вилоятида бўлган. Муғонак мавзеси, Наҳри Султонобод амлоқлиги Пирмаст туманида жойлашган. Намозгоҳ қишлоқ номи ҳам зардўштийлик даврларида ибодатхона бўлган жойга нисбат берилиши мумкин. Китобнинг Афтобрўя амлоқлигида, Болжуан вилоятида, Варзоб амлоқлигида, Хайробод туманида шундай қишлоқлар бўлган. Пағдин қишлоқ, арабхона мавзеси, Касаба амлоқлиги, Карминада. Пағдин сўғдча Пағ «худо» демакдир. Зардўштий тушунчаси.

Ижтимоий табақалар, ижтимоий ҳолатни ифодаловчи қишлоқ атамаларига: Норқулбой, Норбек, Нор тойлоқ, Раҳмонқул, Раҳим Сўфи, Рўзи Мурод, Салоҳиддин ва бошқа шу каби қишлоқларни киритиш мумкин.

Маъмурий бирликлар номлари орасида жойнинг рельеф шароити, бирор табиат объекти каби компонентлари ҳам кўп бўлган: чашма, булоқ, тепа, гар, ғар, тоғ, ком (арик, анҳор), арик, руд (дарё, анҳор) ва бошқалар.

Турли касб қор номлари қишлоқларга берилган ҳоллар ҳўжа-лик, ҳунармандчилик каби ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларига алоқадор аҳоли қатлами яшаган жойларга нисбатан ишлатилган. Фулодчи, Нонвойи, Хатирчи ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлигининг маъмурий тизимига оид аҳоли манзилларининг тарихий талқинига таснифий ёндошиб, ушбу масаланинг айрим қирралари кўрсатилди.

II БОБ. Бухоро амирлиги топонимларининг тарихий таҳлилига доир

1. Аҳоли манзиллари номларининг шаклланиш тамойиллари ва уларнинг тарихий таркиби (ижтимоий, тарихий таҳлил)

Бухоро амирлиги маъмурий-бошқарув тизимининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ҳолатини Бухоро Қушбеги архиви таркибига кирган аҳоли манзиллари рўйхати асосида кўриб чиқиш амирлик иқтисодий-ижтимоий ҳаётини, демографик ҳолатини, этнологик манзарасини ҳамда маъмурий бошқарув поғоналарини ўрганиши учун бениҳоя муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Аҳоли манзилларининг тарихий номланиш тамойиллари турлича бўлиб, улар орасида етакчи хусусият – жой номлари ясалишида 2 та асосий этник компонент иштирок этган. 1) тожикзабон аҳоли нуктаи назаридан берилган номлар; 2) туркий забон аҳоли жой номлари.

Ушбу 2 тармоқ жой номларининг географик ўрни бутун амирлик ҳудудларининг барча қисмида аралаш жойлашгани муҳим ҳулоса учун асос беради. Яъни, амирликнинг Қизилкум чўллари билан чегараланган Ғарбий қисмидан тортиб шарқий амирлик ҳудудларигача, бошқача қилиб айтганда бугунги Тожикистоннинг катта қисмида тарихан ўзбек ва тожик этник мансуб халқлар ёнма-ён ва бирга яшаб келган. Шу нуктаи назардан тарихий топонимларга назар солсак, ўзига хос манзарани кузатиш мумкин. Масалан, таркибида об «сув» сўзи бўлган жуда кўп топонимлар ўзбек ва тожик тилли аҳоли яшайдиган жойларда деярли бир хилда учрайди. Шу билан бир қаторда туркий ариқ топоформанти билан тузилган жой номлари ҳам ҳар икки этник мансуб аҳоли манзилларида аралаш ҳолда кузатилади.

Обигарм – Қоратегин вилоятида, Обидушанба – Ҳисор вилоятида, Обинанда – Китоб вилоятида, Обичакка иболо – Қоратегин вилоятида, Обичакка инойонлабиоб – Қоратегинда, Обиаччик (туркча) – Варзоб амлоклигида, Обигузар – Карманада, Обидара – Қўлоб вилоятида ва ҳ.к. Шу каби Обидара қисми мавжуд бўлган ўнлаб қишлоқ номлари мавжудки, уларнинг 9-қисми манзил-

нинг ўрнашган жойига нисбатан боғло «теппа», пойон «этак», дехана «тор дарадан чиқиш жойи» каби изоҳланиши мумкин. Баъзан обидара қисмига ғайббой, сангимурғон, чўнчак каби 2-қисмлари боғланган. Ғайббой қисмига келсак (боймиш амлоклигида), бу ижтимоий маъно берувчи сўз бўлиб, эҳтимол, ўша манзилда яшаб ўтган бадавлат кишига нисбатан берилгандир. Чунчак қисми эса туркий тил асосида изоҳланади ва сўз ўзаги қадимги туркий тил ва ҳозирги ўғиз лаҳжали туркий тилларда катта (улкан) демакдир. Сангимурғон қўшимчаси эса катта қоятош мавжудлигига ва у қоятош қавақларида қушлар ин қўйиб яшашига ишорат деб қаралиши мумкин.

Об ўзаги билан боғлиқ баъзи атамаларда 2-қисми шу сув оқими бўйлаб яшаган этник аҳоли тоифаларини кўрсатади. Масалан Обиафғон, Обилўлкак, Обирўшон ва бошқалар.

Аҳоли манзиллари номлари орасида абдал ёки абдол шаклида учрайдиган топонимлар диққатга сазовор. Улар Қарши, Балжуан, Обигарон каби вилоят амлоклиларга қарашли жойлардир. Абдал атамасининг тарихий асослари ҳали ҳануз тушунтириб берилган эмас. Гап шундаки, милодий V асрда кучли давлат уюшмасини тузган Эфталитларнинг этник мансублиги масаласи ҳалигача аниқ изоҳ топмаган.

Ҳолбуки, абдол атамаси туркий этник атама бўлиб, Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудлари бўйлаб жой номларида тез-тез учраб туради. Демак, абдол атамаси туркий абдол этник уюшмасининг тарихий миграцияси ва ўрнашган жойларини аниқ кўрсатиши мумкин. Ушбу рўйхат давомида учрайдиган Абдолқаюм, Абдолхолиқ, Абдолшоҳид, Абдололим, Абдолваҳоб каби жой номларининг 1-қисми, кўринишдан абдол бўлгани билан юқоридаги каби этник маъно касб этмайди. Бу номлар арабча исмлар олдидаги абд – «қул» маъносидаги префиксдан ҳамда «ал» – арабча артикль бирикмасидан иборат. Бу гуруҳ номлари тарихан киши исмлари билан боғлиқ бўлиб, уларни аниқ изоҳлаш учун номланиш тарихини жойларда алоҳида ўрганилиши лозим.

Жой номларининг етакчи маъно ифодаловчи 1-қисмида оғиз – форманти иштирок этган ҳоллар мувжуд. Бу атамаларнинг 2-қисми бекарордир. Масалан, боло, пойон каби сўзлардан иборат. Ушбу тузилмалардан кўриниб турибдики, атамаларнинг ша-

клланишида туркий ва тожик сўз бирликлари баравар қўлланган. Оғиз элементи эса яна бир бора тоғлик рельеф шароитида икки тоғ орасидан чиқиб келувчи сой суви бўйидаги манзилни кўрсатади. Атаманинг 2-қисмидаги боло, пойон сўзлари бир сой оқимининг тоғ ортидаги ёки бир манзилдан кейинги юқори ва қуйи жойларда ўрнашган манзилларни кўрсатади.

Топонимлар таркибидаги адоқ, адоғлик каби сўзлар аҳоли манзили сув оқимининг охирида жойлашганини кўрсатади. Адоқ атамасининг давомида жойлашган 2-қисм одатда адоқ сўзига сифат бўлиб келган. Масалан, адоқи бўйни узун, адоқи барзанг, адоқи ғиштий, адоқи қорабош, адоқи пойон, адоқи рўзи хожа, адоқи ҳамдакли. Кўриниб турибдики, бу атамалар ҳам ўзбек, тожик тил элементларини ўзида бирлаштирган. Бухоро амирлиги жой номлари орасида булоқ ва чашма топоформантлар билан боғлиқ атамалар жуда кўп учрайди. Уларнинг тарқалиш географияси ҳам кенг. Масалан, Оқбулоқ Ҳисор вилоятида, яна бир Оқбулоқ Бойсун вилоятида, Оқбулоқ Болжуан вилоятида, Оқбулоқ Яққабўғ вилоятида, Оқбулоқ боло, Оқбулоқи колон, Оқбулоқи пойон, Оқбулоқи суфийон каби қишлоқлар амирликнинг турли вилоятларида рўйхатга олинган. Оқ сўзи билан амирлик жой номлари рўйхатида 120 дан ортиқ жой номлари қайд этилган. Уларнинг аксарияти туркий ва эронийзабон аҳоли манзилларида баравар тарқалган. Бу топонимларни ташкил қилувчи элементлари ҳам турлича. Жумладан кўфрук, мазор, мазорота, работ, сой, сарой, соч, товук, тош, тошкон, теппа, тийрак, тумшук, тунли, чакмон, чашма каби кўплаб формантлар туркий ўзбек тили асосида изоҳланади. Оқ ўзагидан ташкил топган жой номларининг бу қадар кўплиги Бухоро амирлиги аҳолисининг катта қисмини туркиёй ўзбек халқи ташкил қилганлигини кўрсатади. Худди шу каби жой номининг бош қисмида «оқ» маъносида келган тожикча «сафед» сўзи тожик тили асосида шаклланган бўлишига қарамай ўзбек–тожик аҳоли жой номлари сифатида баробар тарқалган.

Сафетоб – «оқ сув» (Ҳисор вилоятида), Сафетоб (Қоратегинда), Сафетоб (Болжуанда), Сафетоб (Кўлобда) ва ҳоказо. Яна сафед билан боғлиқ кўплаб жой номларини кўрсатиш мумкин. Сафетдара (Болжуанда), Сафетдара (Тутковул амлоклигида),

Сафетдара (Ҳисорда), Сафетдарак (Дарвозда), Сафетбандийов (Ҳисорда), Сафетчашма (Ҳисорда), Сафетхон (Қоратегинда).

Амирлик ҳудудларида жойлашган аҳоли манзиллари номлари орасида олма (ўзбекча) ва себ (тожикча) асосга эга бўлган топонимларнинг тарқалиш ҳудудлари ҳам тожик-ўзбек аҳоли аралашлигини кўрсатувчи муҳим хусусиятдир. Олмабулоқ (Болжуан), Олмабулоқ (Яккабоғ), Олмабулоқ (Хайробод тумани), Олмағози (Хайробод), Олмазор (Китоб), Олмалиғ (Қоратегин) каби жой номлари билан бир қаторда Себдара (Болжуан), Себак (Ҳисор), Себак (Қоратегин), Себдараи Осийо (Кўлоб), Себдараи нор (Кўлоб), Себзор (Ҳисор), Себибоғкардаи боло (Қоратегин), Себидарга (Ҳисор), Себисурх (Кўлоб), Себисурх (Болжуан), Себишохи (Қоратегин), Себиширин (Ҳисор), Себи нок (Қоратегин) ва бошқа қишлоқлар кўпроқ шарқий Бухоро ҳудудига мансуб кўринади. Ўзбек-тожик аҳоли манзиллари номланишида юқоридаги оқ ва сафед параллеллиги каби қизил ва сурх, қора ва сиёҳ каби параллеллар ҳам жуда кўп қўлланган. Масалан, Карки вилоятида Қизил айоқ (Бойсун вилоятида), Қизил олма (Кўрғонтепа вилоятида), Қизил ариқ (Хузор вилоятида), Қизил булоқ (Болжуанда), Қизил гузар (Каркида), Қизилча (Дехиновда), Қизил жар (Қоратегинда), Қизил қора (Бойсунда), Қизил кориз (Болжуан ва Чоржўйда), Қизил қия (Болжуанда, Ҳисорда), Қизил қисор (Қоратегинда), Қизил курум (Ҳисорда), Қизил лалми (Кармана, Хайробод вилояти ва туманларида), Қизил работ, Қизил сой, Қизил сойи боло, Қизил сойи пойон кабилар, Қизил том (Яккабоғ), Қизил туба (Ҳисор), Қизил тепа (Дехинов), Қизил тумшук (Нурота), Қизил тук (Китоб), Қизилча (Ҳисор), Қизилқудук (Хузор), Қизил кўрғон (Зиёددин).

Рўйхатдан кўриниб турибдики, қизил сўзи асосида пайдо бўлган жой номлари ҳозирги Туркменистондан бошлаб Зафарашоннинг ўрта оқимиғача Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари, Кўрғонтепа, Ҳисордан тортиб, Бадахшон ва Помирғача бўлган ерларда туркий ва тожик аҳолининг аралаш яшаганини кўрсатиб турибди. Шу маълумотларга параллел равишда сурх «қизил» сўзи асосида ясалган жой номлари рўйхатига қаралса, уларнинг тарқалиш ҳудудлари қизил атамалари тарқалган жойлар билан деярли мос келишини кузатиш мумкин. Сурх (Карки вилоятида) Хел-

лож беклигига қарашли қишлоқ. Бу ўринда Хеллож туркий этник атамлардан бири. Сурхе қишлоғи Дарвоз вилоятининг чехил дарё амлоклигига қарашли. Ҳисор вилоятида бир неча амлокликларга қарашли Сурх дара, Сурх чашма, Сурхон каби қишлоқлар бўлган. Сурх куҳ «қизил тоғ» (Қоратегинда), Сурхи чордангоҳ (Кўлобда), Сурхсел (Болжуанда), Сурх хуп (Дарвозда) ва ҳ.к. Сўрх сўзи билан ясалган ушбу атамаларнинг асосий кўпчилиги туркий қизил атамалари билан параллел ҳолда шарқий Бухоро ҳудудларида кенг тарқалганлиги диққатга сазовор. Бу ҳол ҳозирги Тожикистон ҳудудларида турли этнослар, хусусан, ўзбек ва тожик аҳолининг узок вақтлардан буён ёнма-ён яшаб келганини кўрсатади.

Юқорида келтирилган номланиш икки тиллилиги тош ва «санг» параллелларида ҳам яққол намоён бўлади. Бу топоним асосларидан бири бўлмиш тош асосан санг параллели сингари топонимларнинг бош қисмида жойлашади. Тошоҳур, Тошбулоқ, Тошгузар, Тошқудук, Тош кунда, Тошкўприк, Тошкўрғон, Тошлоқ, Тошли, Тошмасжид, Тош работ, Тоштеппа ва бошқ. Тош ўзаги билан ясалган жой номларининг топоформантлари орасида оҳур сўзи беш марта, булоқ сўзи 16 марта, гузар сўзи 5 марта, кўрғон, ҳисор каби маънодош сўзлар бир неча марта, масжид форманти 5 марта, теппа, работ формантлари бир неча мартадан учрайди.

Тошлоқ, тошли каби атамалар жойнинг хусусиятини кўрсатса, тошкўприк, тошкўфрук кабиларда бу манзилларда яшаган аҳолининг тожик ёки ўзбек эканлиги аниқ кўриниб турибди: кўприк ўзбекча, кўфрук тожикча. Санг тош асосига эга бўлган топонимлар Болжуан, Шуғнон, Қоратегин, Кўлоб, Ҳисор, Дарвоз, Хузор каби вилоятларда кўп тарқалган. Булар орасида биргина санг (тош) сўзидан иборат қишлоқ номи 208-қозилик архивида қайд этилган. Бу сўзнинг маъноси эҳтимол йўл ма-софасининг тош номли ўлчовидан пайдо бўлгандир, чунки тош, санг сўзлари тарихда узунлик йўл ўлчови ҳисобланиб, 6 чакиримга тенг бўлган. Қадимги шакли фра – санг, ўрта асрларда фарсах ёки фарсанг шаклини олган. Санг ўзаги билан тузилган топонимларнинг кўпчилигида сифат маъносини ифода-ловчи шакллантирувчи қисм – формантларга эга. Санг об (Шуғнон), Санг обод (Самжон), Санг обе (Қоратегин), Санг обейи пойон (Қоратегин), Сангак чашма (Кўлоб), Сангони хил

(Кўлоб), Санг гирак (Қоратегин), Сангирдек (Ҳисор), Санг дара (Болжуан), Санг дарайи ок суги (Кўлоб), Санг дарайи хожа колон (Кўлоб), Санг девор (Қоратегин), Санг деворак (Болжуан), Санги жуммон (Хатирчи), Санги кайрок (Бойсун), Санги кулула (Болжуан), Санги мером (Болжуан), Санги муғул (Ҳисор), Санги сурх (Қоратегин), Санги сабза (Куктош, Шимолийи руд), Санг пор (Ҳисор), Санг руд (Ҳисор, Болжуан), Санг угур (Болжуан), Санг чашма (Кўлоб), Санги шикон (Хузор), Синган тош.

Топонимларнинг шаклланишида фаол қатнашган тожикча сар «бош» топоним ўзаги бевосита ўзбекча параллелларга эга, лекин тожикча «сар» ўзаги бирор туркумнинг бошланишини ифодаласа, ўзбекча «бош» ўзаги билан бошланувчи топонимларнинг маъноси турли атамалар орасида бошланғич, етакчи ўринга ишора этади, холос. Бошбулоқ атамаси бу масалада ягона мисолдир. Бошбулоқ (Ҳисор), Бошбулоқ (Болжуан вилояти), Бошбулоқи калон (Ҳисор вилояти), Бошбулоқи хурд (Ҳисор вилояти). Бу ўринда калон, хурд қисмлари Катта бошбулоқ, Кичик бошбулоқ демакдир.

Сар ўзаги билан боғлиқ жой номлари орасида Сари об «Сув боши» (Бойсун), Сари оби пар (Болжуан), Сари арча (Болжуан), Сари осие (Бойсун, Хатирчи, Пирмаст тумани), Сари осийоб (Боймиш амирлиги Болжуан вилояти).

Худди шу номда Тутқовул амлоклигида ҳам қишлоқлар бўлган. Сари бозор (Кармана), Сарибозор (Бухоро – Қоракўл тумани) Сарибозор қала (Зиёددин), Сари бозори султонобод (Зиёددин), Сари бозори тошкўприк (Зиёددин вилоятининг Учкудук амлоклиги), Саригор (Кўлоб).

Келтирилган мисоллар тарқалиш географияси бўйича Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Шеробод, Сурхон, Кофирнигон ва бошқа воҳаларни қамраб олган. Умуман, Бухоро амирлиги маъмурий тизимига қарашли «сар» ўзаги билан бошланган жой номлари сон жиҳатидан анчагинадир. Ҳисобларга қараганда «сар» ўзаги 150 дан ортиқ аҳоли манзилларига ном қўйишда ишлатилган. Шу ўринда «Населенные пункты Бухарского эмирата» китобида келтирилган «сар» ўзаги билан бошланган топонимлар рўйхатида орасига баъзи ўринлар ўзак эътибори билан бошқа сўзлардан тузилган топонимлар ҳам аралашиб қолган. Масалан,

114-бетда Сари бош, Сариг батош, Сариг вой, Сариги боло, Сариги пойон, Сарийон, Саримсоқли, Сарканд, Сорли, Саррофон, Саррофхо каби атамалар рўйхатда «сар» ўзагидан кейинга жойлаштирилиши керак. Келтирилган мисоллар орасида саркор ижтимоий атама бўлиб, ишбоши «бошлик» маъносига эга. Сорли атамаси эса -ли ўзбекча сифат ясовчи қўшимча билан «сор» сўзидан ясалган. Сор сўзи ов қуши «лочин» демакдир. Бундан хулоса қилиш мумкин-ки, Сорли қишлоғининг аҳолиси қачонлардир қуш ёрдамида ов билан шуғулланган.

Амирлик манзилгоҳлари орасида ўзбекча қора ўзаги билан боғлиқ топонимлар тожикча сиёҳ – «қора» ўзаги билан параллел равишда қўлланиш ҳолатлари жуда кўп учрайди. Лекин Бухоро вилоятларининг барча қисмида ўзбекча қора ўзагидан ясалган жой номларини кўп учратиш мумкин. Жумладан, 40 га яқин сиёҳ ўзагидан ясалган топонимлар тожикча асосда вужудга келган бўлса, 200 га яқин ўзбекча қора ўзаги билан бошланган топонимлар мавжуд. Тожикча сиёҳ ўзакли жой номлари Сиёҳоб, Сиёҳгул, Сиёҳгулак, Сиёҳжангал, Сиёҳжўб, Сиёҳикалон, Сиёҳихўрд, Сиёҳком, Сиёҳқумрўд, Сиёҳилой, Сиёҳилойак, Сиёҳ муза, Сиёҳи рама, Сиёҳ тутан, Сиёҳ тўт, Сиёҳфарак, Сиёҳ хор кабилардан иборат. Буларнинг ўзбекча маънолари қорасув, қорагул, қора ўрмон, лойли сув, қора шаҳоб арик, қора тут, қора тупроқ, қорабулоқ каби маъноларни англатади. Уларнинг тарқалиш ҳудудлари Қоратегин, Ҳисор, Кўлоб, Чаҳоржўй, Болжуан каби вилоятларга мос келади. Бунга қиёс қилган ҳолда қора ўзагидан ясалган топонимларнинг тарқалиш географияси анча кенг. Шу жумладан қора ўзаги сиёҳ топонимик ўзак тарқалган ҳудудларда ҳам кўплаб учрайди. Қора топонимик ўзак билан қўшилиб жой номи ясовчи сўзлар асосан туркий сўзлардир. Улар бодом, бой, боғ, балчик, бойурдоқ, бахши, бахшила, бош бўйи, буйрақ, бўлак, булок, бўрдоқ, йиғоч, йағоч, йасавул, йантоқ, камар, қамиш, қосмок, киста, киса, қишлоқ, қудуқ, куз, кул, қум, қурсак, қўтон, қовчи, қўш, масжид кабилардан иборат. Юқоридаги аталган тожикча сифатлардан теппа (қора тепа), миришлар, тоқ, санг, кўпгина кабиларни ҳам кўрсатиш мумкин.

Қора ўзаги билан топонимлар ўртасида туркий-этник номларни ифода этувчи бир қатор формантларни учратиш мумкин.

Қора куйунли (Туркман уруғи, Карки вилоятида), қора қўнғирот (Қарши вилоятида), Қора ковчи (Қарши), Қора муғул, Қора найман (Зиёددин) ва бошқалар мазкур атамаларда акс этган этник номлар билан боғлиқ уруғ қабилаларнинг катта бўлагини билдиради. Зеро, қадимги туркий тил нуқтаи назаридан қаро сўзи «катта» демакдир. Этник атамалар орасида қорамон атамаси диққатга сазовор. Бу атама уғуз уюшмасининг Х асрда Мовароуннахрга кўчиб келган Оқмон ва Қорамон қabila уюшмаларидан бирининг номини кўрсатади.

Бухоро амирлиги аҳоли манзиллари номлари орасида этник мансубликни ифодаловчи қўплаб атамалар учрайди. Ушбу жой номларининг географияси жуда кенг. Уларнинг баъзилари туркий уруғларни билдирса-да тожикча қўплик қўшимчасини олган ҳолда учрайди. Масалан, қирқхо, қирғизон (тожикча -хо ва -он қўплик қўшимчалари). Уруғ номларидан ковчин (Яккабоғ, Қарши, Шимолий-и Руд, Бухоро). Қиёт қишлоғи (туркий Қиёт уруғи, Самжон туманида) қирқуйли, қирқон, қирғиз элат номлари. Қирғиз атамаси билан бошланган қишлоқ номларининг тарқалиш жойлари Яккабоғ, Чироқчи, Китоб, Хатирчи, Зиёددин, Кармана, Хўтфар, Ҳисор, Коми Або Муслим, Қоратегин, Харқон руд, Хузор туман ва вилоятларига тўғри келади. Бу демак қирғиз элатининг асосий тўплари Қашқадарё, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида яшаган.

Қирқ, юз, сарой каби туркий этник номлар билан боғлиқ қишлоқлар асосан Зиёددин вилоятининг Султонобод амлоклигига тўғри келган.

Мўғул этник атамаси Харқон-Рўд туманида, Китоб, Ҳисор вилоятларида, Хутфар, Шофурқом, Шимолий-и Рўд, Зиёددин, Болжуван каби вилоятларда тарқалган. Бу қишлоқларда яшовчи аҳоли муғул истилосидан кейин ўтроқлашиб, ўрнашган бўлиши мумкин. Улар асосан ўзбеклашиб, ҳозирда этник номнигина сақлаб қолишган, холос. Худди шу каби тожик этник гуруҳлар орасида яшовчи ўзбек уруғлари тожиклар томонидан уларнинг этник умумий номи билан аталган қишлоқ номлари ҳам учрайди. Ўзбекон номли қатор қишлоқлар ва мавзелар ҳамда кўрғончалар номлари мавжуд. Ўзбекони корий, ўзбекони кафшбурун, ўзбекони теппа, ўзбеконча, ўзбаки, ўзбек сарроф, ўзбек тошработ каби жой номлари Карки, Ҳисор, Харқон Руд, Шимолий-и

Руд, Жанубий-и Руд, Хутфар каби туман ва вилоятларда қайд килинган.

Баъзи қишлоқ номлари яшаб турган аҳолисининг келиб чиққан жойи нуқтаи назаридан аталган ҳоллар ҳам кўп учрайди. Масалан, турли тарихий сабабларга кўра кўчирилиб жойлаштирилган аҳоли тоифаси сифатида Хоразм билан боғлиқ Ўрганжи номли қишлоқ ва мавзелар Хатирчи, Нурота, Зиёддин, Янгикўрғон, Кармана, Шимолий-и Рўд вилоятларида ҳамда Қорақўл, Харқон Руд, Коми Або Муслим туманларида истиқомат қилган хоразмлик аҳоли қишлоқларига Урганжи номи берилган жой номларидир. Этник номлардан яна бир тоифаси – қишлоқлар номида Халаж, Халажийон тарзида акс этган халажлар 92 та ўзбек уруғининг биридир. Уларнинг жойлашган ерлари Карки, Самжон, Пирмаст, Болжуан, Қоратегин, Шимолий-и Руд каби туман ва вилоятларга қарашлидир. Муғулларнинг туркийлашган Хазора уруғи Оби душанбе амлоқлигининг Ҳисор вилоятига қарашли ерларида қишлоқ тузиб ўтирганлар. Шу билан бир қаторда Кармана, Кўлоб, Чоржўй вилоятларида ҳам Хазорайи пойту, Хазорак каби қишлоқлар мавжуд.

Умуман, Бухоро амирлигининг қишлоқ ва мавзеларидан бир қанчаси этник мансублик асосида ном олиб, амирлик Қушбеги архивида сақланган кўринишида махсус тадқиқотни талаб қилади.

Бухоро амирлиги аҳоли манзилларининг номлари орасида ижтимоий мансаб, лавозим, табақалар нуқтаи назаридан берилган ижтимоий атамалар ҳам анчагинани ташкил этади. Улар орасида халқнинг эътиқодини ифодаловчи ёки ҳурмат-эътиборли зотлар шарафига қўйилган жой номлари мавжуд. Масалан, Хожиқоғон (Ҳисор вилояти), Хожи қафар (Денов вилояти), Хожи кунда (Хайробод), Хожисагар (Хайробод), Хожи хизр (Қарши), Ҳазрати имом (Кулоб), Ҳазрати башир (Китоб) ва бошқалар. Улар орасида тарихан кимга аталгани номаълум, лекин халқ орасида шу номларга ихлос билан қараш анъанаси сақланиб қолган номлар ҳам учрайди. Ҳазрати Саид ато (Шофурком), Ҳазрати лангар (Китоб), Ҳазрати лангар (Яккабоғ), Ҳазрати имом (Кулоб) шулар жумласидандир.

Шу билан бирга шундай қишлоқлар ҳам борки, улар қадимда ёки сўнгги ўрта асрларда амирлик томонидан махсус ерлар

сифатида имтиёзли шахсларга ажратиб берилганлиги мана шу кишлоқ номларида акс этган: Хоса (Шуғнон), Хоса (Шофурком), Ҳасан бек (Шимолий-и Руд), Ҳасан боло, Ҳасан пойон (Самжон), Ҳасан Эшокон (Самжон), Ҳасан қаро Комол (Самжон), Ҳасан Қурбонназар (Самжон), Ҳасан Мир Ҳазар (Самжон), Ҳасан Работ (Самжон), Хосакор (Шимолий-и руд), Хоса кент (Тошработ), Хоса кийон (Болжуан), Хоса қўрғон (Кармана), Хоса Мохи (Болжуан) ва бошқалар. Буларнинг ҳаммаси хоса имтиёзли ажратиб берилган ер демакдир.

Юқорида келтирилган ихлос, эътиқод муносабатлари асосида вужудга келган номларнинг «хожа» ўзаги билан ясалган гуруҳи амирликда 150 га яқинини ташкил этади. Улар орасида «хожа» сўзи алоҳида ишлатилган ҳолатлар ҳам мавжуд. Булар Зиёддин, Кармана, Хутфар каби маъмурий ҳудудларга тегишли кишлоқлардир. Қолган барча «хожа» компонентли жой номлари сифат формантларига эга. Масалан: Хожа абдалок, Хожа алишоҳ, Хожа Абдурахмон, Хожа Амбийон боло, Хожа аққо, Хожа Ориф, Хожа Арна жаркудук, Хожа Бойқул, Хожа Барлос, Хожа Болжуан, Хожа бед, Хожа булоқ, Хожа Булбулоқ, Хожа Бўстони бозоржой, Хожа вали шоҳ, Хожа ғалтон, Хожа гулзор, Хожаи даҳийак, Хожа душанбе, Хожа кишлоқ, Хожа қўрғон, Хожа соат, Хожа ҳайрон, Хожа чобук, Хожа чаҳордах ва бошқалар.

Хожа ўзагидан сифат қўшиб ясалган жой номларининг кўпчилиги ўша манзиллардаги аҳоли ихлос қилган мазорлар билан ҳам алоқадор бўлган. Кўп ҳолларда мазкур номлар билан боғлиқ манзилларда кимлиги унутилган бўлса-да, халқ наздида азиз-авлиё зотлар дафн этилган жойлар ҳисобланган. Баъзан эса шу жой номларида мулк қилиб ажратиб берилган ер ўлчамлари ҳам акс этган. Масалан: Хожаи даҳийак, хожаи арпа жаркудук каби атамалардан бири «ер ўлчамининг юз ўндан бири», иккинчиси эса «Жаркудук деган ерда шудгор қилинадиган ер» маъноларини билдиради. Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлиги аҳоли турар жой номлари шаклланишида ижтимоий, иқтисодий, этник омиллар ҳамда манзилларнинг жойлашган ўрни, улар билан боғлиқ чашма, ғор ва шу сингари ажралиб турувчи табиий мавжуд омиллар алоҳида аҳамият касб этган. Амирлик ҳудудларида, унинг барча қисмлари бўйлаб туркий ва эронийзабон тожик эт-

ник қатламлар узвий бирликда аралаш истиқомат қилганлиги яққол кўзга ташланади. Ушбу топонимларнинг тарихий аҳамияти уларнинг Бухоро амирлиги сиёсий-маъмурий тизимини ўзида мужассам этганлигидадир.

Қушбеги архивида ушбу маъмурий тизим рўйхатининг 250 га яқин ҳужжатларида акс этган мажмуи XIX аср охири XX аср бошлари Бухоро амирлиги тарихини тадқиқ этиш учун бебаҳо қимматга эга бўлган манбадир.

2. Топонимлар амирликда ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёт ва этник муносабатлар тарихининг манбаи сифатида

Биз юқорида Бухоро амирлиги тарихий аҳоли манзиллари номларининг шаклланишига хизмат қилган лексик ўзак асосларини ҳамда топонимни шакллантирувчи сифат қўшимчалари – топоформантларни таҳлил қилиб жой номларининг вужудга келиш тамойилларини кўриб чиқдик. Навбатдаги вазифа шундан иборатки, амирлик аҳоли манзиллари номлари орқали иқтисодий, ижтимоий, маданий-маънавий ва этник муносабатлар тарихига дахлдор масалаларни таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Аввало, тарихий топонимлар, агар улар аҳоли турар жойлари номларидан иборат мажмуани ташкил этса, бу мажмуа албатта халқнинг ҳаётига оид турли йўналишдаги қирраларини таҳлил қилиш учун манба бўлиб хизмат қилади. Бухоро амирлиги Қушбеги архиви таркибида сақланган аҳоли манзиллари рўйхати алифбо тартибида жойлашган номлардан ташқари нашр иловасига чиқарилган, тасниф қилинган материаллардан иборатдир¹.

Бу илоада амирлик ҳудудларида яшаган ўзбек аҳолига тегишли жой номлари рўйхатидан ташқари уларда яшаган ўзбек уруғларининг номлари ҳам ёнма-ён келтирилган. Масалан, Денов беклигида ўзбек уруғларидан зардақўл, инон, болғали, лўкка, қоранчи, қора тамғали каби жамоалари яшаган. Рўйхатларга кўра келтирилган уруғ номлари афтидан майда тармоқлар бўйича рўйхатлаштирилган. Масалан, алипли, жилон тамғали, эгарчи, қарға, эзма, қозойқли, кесовли, патос, чорақбош, кўз

¹ Мухамеджанов А.Р. Населенные пункты Бухарского эмирата. – Т.: Университет, 2001. – С. 158-186.

тамғали, болахўр, ваҳтамғали каби уруғлар жамоалар тарзида қайд этилган. Кўп ўринларда ушбу ўзбек уруғлари ўзаро қўшни уруғлар билан қоришиқ ҳолда яшаганлари маълумдир. Масалан, қозийоқлилар карамчилар билан, нагас қора тамғалилар билан ва қозойоқлилар қўнғиротлар билан, айрим ҳолларда ўзбеклар, туркманлар, тожиклар ўзаро аралаш ҳолда яшаганлар. Амирликнинг баъзи бекликларида аҳолисининг этник мансублиги араб бўлган қишлоқлар ҳам қайд этилган. Бойсун беклигида Жамчи руйот қишлоғида араблар қўнғиротлар билан бирга қўшилиб яшаган. Шеробод беклигидаги Арабхона, Навшаҳар, Работан қишлоқларида Шеробод шаҳрининг Балхий ва Тарокли гузарларида араблар қайд этилган. Арабхона ва Новшаҳар араблари тил жиҳатдан тожиклашган, Работан қишлоғида, Балхий ва Тарокли гузарларида ўзбеклашган ҳолда яшаган.

Кўрғонтепа беклигида Вахш дарёсининг чап қирғоғида Ўзун қишлоғи этник жиҳатдан арабларнинг қишлоғи бўлиб, бу ерлардаги балхий гуруҳига мансуб араблар тил жиҳатдан тожиклашган эди. Панж дарёсининг ўнг қирғоғида тожиклашган балхий араблари 4 та қишлоқда жойлашган бўлиб, улардан учтаси Ароб номи билан аталган. Тўртинчиси эса Шиштўба (Олтинтепа) деб аталиб, аҳолиси тожиклашган.

Кобадийён беклигидаги Арабхона ва Жарқўрғон қишлоқлари Кофирнигон дарёсининг чап қирғоғида жойлашиб, балхий араб гуруҳига мансуб аҳоли тил жиҳатдан тожиклашган.

Кофирнигон дарёсининг ўнг қирғоғида тожикзабон араблари Айваж, Чўянчи қишлоқларида яшаб, тиллари ҳам тожиклашган. Чўянчи араблари туркий дўрмон уруғ жамоаси билан аралаш яшаган. Кўлоб беклигида Лағмон, Жанжалбоши қишлоқларида араблар, тожиклар, қундузийлар, хазора мўғул уруғлари аралаш яшаб, лағмонлиқлар тожик тилли, жанжалбошилиқлар ўзбек тилли бўлишган.

Жилғий дарёси водийсида Навбулоқ араблари ўзбек тилли, Саричашма (Чалимабоши) қишлоғида тожиклар, қарлуқлар ва қотағонлар билан биргаликда ўзбеклашган араблар яшаган. Бадахшоннинг Пархор туманида араб ва қарокчи қишлоқларининг этник араб аҳолиси ўзбеклашган араблари яшаган.

Кўрғонтепа беклигига қарашли Тераклитов яйловларида 9та қозоқ ёзлик манзиллари бўйича этник жиҳатдан қозоқ бўлган аҳоли ҳам яшаган. Булар рўйхатларда Оханбулоқ, Бешбулоқ, Қўшқорбулоқ, Қизилбулоқ, Найманбулоқ, Ўланбулоқ, Сарқамиш, Тошработ, Жалойир манзилларидир. Вахш дарёси водийсида эса қозоқлар яшайдиган битта манзил Дамат номи билан қайд қилинган. Тожиқларнинг Шоумарий деб аталган уруғ жамоаси Кўлоб ва Кўрғонтепа бекликларида Жилға ва Кумсой қишлоқлари аҳолиси бўлмиш тожиқлар ва қатағонлар (туркий) билан биргаликда истиқомат қилишган.

Бухоро амирлиги ҳудудларида эроний номи билан яшаган аҳоли Денов ва Шеробод бекликларида ўзбек тилли Қарлуқ қабиласи, чиғатойлар ва тожиқ тилли аҳоли билан қоришган ҳолда ҳаёт кечирган. Улар учта қишлоққа ажралиб, Кичибакшивар, Қорлик, Сепә эронийлари деб аталган. Шеробод беклигида эронийлар Бозорқишлоқ қишлоғида афғонийлар, ўзбек тилли чиғатойлар, нашхўрдлар ва хўжалар билан ёнма-ён яшашган. Кўлоб беклигининг 25 та қишлоғи «семиз» деб аталган ўзбек уруғлари яшаган манзиллар эди. Булар Бешқона, Боғитемур, Бўзахона, Дешариқ, Даҳанақ, Олтовул, Деҳанақи чопор, Қалот, Муллабийоз, Навбулоқ, Пистамозор, Тўқасана, Хўжеи нур, Ассиқ булоқ, Хўжаи шон, Чашмажўшон, Чукурақ, Чуқур қишлоқ, Қора жангал, Жийда булоқ ва бошқалардир.

Кўлоб беклигида ўзларини кесомир ўзбеклари деб атовчи ўзбек уруғ тоифаси 14 та қишлоқда қайд этилган. Булар Балхобий, Бештегирмон, Даракчи, Зийрақи кулзамон, Шомирақ, Томчи, Тўдаковуш, Туту, Чўқтемир, Шулулу, Хундакул, Чорген, Бойо қишлоқларидир. Улардаги ўзбеклар қисман тожиқлар, мўғуллар, қарлуқлар билан ёнма-ён яшашган.

Шу ўринда ушбу рўйхатда ўзбеклар тушунчаси Шайбоний ўзбеклари маъносидаги қарлуқлар, қатағонлар, турклар каби тоифалардан фарқ қилишини алоҳида таъкидлаш лозим. Бундай қараш тубжой қадимий туркий аҳолидан Шайбоний билан бирга кириб келган. Дашти қипчоқ ўзбекларини фарқлаш анъанаси XX аср бошларида ҳам мавжуд эканлигини кўрсатади. Кўлоб беклигида 25 та қишлоқда ўзбеклашган мўғулларнинг яшаганлиги қайд этилган.

Бу мўғуллар шу қадар маҳаллийлашган эдики, уларнинг жамоа номлари мўғулий аломатларидан мутлақ бегона бўлиб кетган. Масалан: Тутбулоқ уруғи, Шўрча, Шўркўл, Марғоб, Жийда каби номлар маҳаллий шароитда юзага келгани шубҳасиз. Баъзи қишлоқларгина ўзларининг эски этнонимларини сақлаб қолган. Булар Яхсув дарёсининг чап қирғоғидаги Мўғул қишлоғи ҳамда Нўғай қишлоғидир. Шунингдек Болжуан, Ҳисор, Қўрғонтепа бекликларида ҳам Мўғул, Мўғули они бало, Мўғулони пойон, Мўғулон, Мўғул қишлоқлари ўзининг этник номларини сақлаган.

Мазкур нашр иловасидаги аҳоли этник мансублигига оид маълумотлар орасида афғонийлар, ҳазоралар, лархобийлар, қундузийлар, ўтабулоқийлар, сужжонийлар, чилоқийлар, обисориқалар, белужлар сингари аҳоли жамоалари қайд этилган бўлиб, уларнинг аксарияти кичик аҳоли тўпламлари сифатида бир неча бекликлар ўзбек ва тожик тилли жамоалар билан ёнма-ён ҳудудларида яшаган.

Бухоро амирлиги аҳоли манзиллари орасида жуда қадимий, хусусан, зардуштийлик даврларига хос ибтидоий илоҳий тасаввурлар билан боғлиқ ҳолда номланганлари кўп учрайди. Улардан бир туркуми Ром ўзагидан ташкил топган номлардир. Ром зардуштийлик илоҳиёт тизимида осойишталик, тинчлик, оламжаҳоннинг мутаносиблиги устидан назорат қилувчи маъбуднинг номи. Тўлиқ шакли Роман. Маъбуд Ром одамларга роҳат-фароғат бахш этади. Ўтлоқларни, уларда ўтлаб юрган молу ҳолни, қўй-қўзини асрайди. Эл юртга тинчлик хотиржамлик беради. Амирлик ҳудудларида Харконруд туманининг Сармижон мавзесида Ромий қишлоғи рўйхатга олинган.

Балжувон вилоятининг Яхсув (Йақсув) ариғи бўйлаб Ромида Дара мавзеси жойлашган. Атаманинг тарихий асоси Ромида «тинчлантирилган», «осойишта қилинган» маъноси билан боғлиқ. Яъни, Роман маъбуди тинчлик, осойишталик бағишлаган жой демакдир.

Ромитан атамасининг икки ўзаги бор: «Ром» ва «митан». «Митан» қисми уруғ номи билан боғланади. «Ром» эса юқорида келтирилган маъбуд номидандир.

Ромиш қишлоғи Бухоро вилоятининг Жондор туманида жойлашган қадимий манзилдир. Бу қишлоқда Ромиш маъбудига

бағишлаб ўтказилган байрамлар ҳақида Наршахий ўзининг «Тарихи Бухоро» асарида ёзиб қолдирган. Худди шу каби, Абу Райҳон Беруний ҳам Роман маъбуди ҳақида маълумот бериб, Тишрин ойининг (Тиштрия – Сириус юлдузи шаънига аталган ойининг) 18 кунда Роман шаҳид бўлган кун хотирланади, деб ёзган¹. Ҳозирги пайтда Ромиш қишлоғи мавжуд. Лекин қадимий қишлоқ харобаси тепалик бўлиб сақланган.

Талош топоними «Тепа» (тал) ва -ош қисмларидан таркиб топган. Тожиқча Тал +ош («ошмоқ») туркий феъл ўзаги бир топонимда бирлашгани қизиқ ҳодисадир. Бундай топоним Тошкент шаҳри Себзор даҳасида «Хожа Талошган» маҳалла номида учраган².

«Тал» ўзаги билан ясалган топонимлар Бухоро амирлигининг кўплаб вилоятларида учрайди. Жумладан, Шимолий-и руд, Шеробод, Бешкент, Хузор, Балжувон, Кармина, Қарши, Чироқчи, Зиёддин ва бошқа вилоятларда бу ўзак билан бошланувчи топонимлардан қирқдан ортиғи мавжуд. «Тал» ўзагини тожиқзабон аҳоли билан боғлашга уринилади. Лекин, бу атама соф ўзбек тилли аҳоли яшайдиган манзилларда ҳам тез-тез учрайди. Демак «тал» форманти этник ва тил мансублигидан қатъи назар амал қилган.

Тарабурра (123-бет) топоними таркибий жиҳатдан икки қисмдан иборат. Биринчи қисми «тар» – «тор», «танқис», иккинчи қисми эса «бурра» ўзаги бўлиб, «кесилган», «қирқилган» маъноларига эга. Демак бу топоним муайян топографик вазиятда маълум жойнинг кескин узилиш, бурилиш нуқтасида жойлашган объектга нисбатан берилган бўлиши эҳтимол.

Талхак, Чашма топоними тожиқча «талх» – «аччиқ» ва «чашма» – «булоқ» сўзларидан тузилган гидротопонимдир. Талхак атамаси ёлғиз ҳолда ишлатилган ҳолатлар ҳам мавжуд. Аммо жой номини «талхак» – «аччиқ» ўзасидан соф ҳолда ишлатиш мантиқан ноқулай. Бу атама ҳам бир неча марта учраган бўлиб, у суви шўр булоқ бор ерда воқе бўлган қишлоқларга нис-

¹ Абу Райҳон Беруний. Осор ул-бокия анал қурун ул-ҳолия. Танланган асарлар. I жилд. – Т., 1968. 334-бет.

² Малицкий Н.Г.. Ташкентские махалли и мавзеи. В.В.Бартольд – друзья, ученики и почитатели. – Т., 1927.

батан «Талх чашма», «Тилхак чашма»лар каби номланган деб хисоблаш лозим.

Ушбу илова материаллари асосида хулоса қилинадиган бўлса, Бухоро амирлиги таркибига кирувчи аҳолининг этник мансублиги XX аср бошларида турлича бўлиб, улардан тожиклар ва ўзбекларнинг бир қадар юксакроқ ижтимоий уюшган даражага эришганлигини кўриш мумкин. Кўплаб майда уруғ ва этник диаспоралар ўзларининг этник мансублигини тожиклар ва ўзбеклардан фарқли эканлигини онгли равишда билишган. Ўзбек уруғлари ҳам Ўрта Осиёдаги азалий туркий уруғлардан фарқланган. Шу сабабли рўйхатларда ўзбеклар бошқа туркий қавмлардан ажратиб кўрсатилган. Лекин шунини таъкидлаш лозимки, Бухоро Амирлигининг барча ҳудудларида XX аср бошида тожик ва ўзбек тиллари ижтимоий бирлаштирувчи омил сифатида кундалик муомала воситаси бўлиб шаклланиб улгурган эди.

Ҳар икки тилнинг (ўзбек, тожик) ижтимоий вазифаси XX асрда ўзбек ва тожик миллатининг асосий белгисига айланди. Бу икки йирик халқ атрофида ва улар билан биргаликда яшаган кўплаб уруғлар, эл ва элатлар XX аср давомида тожик ва ўзбек халқи таркибига ассимиляциялашди.

ХУЛОСА

Бухоро амирлигининг Қушбеги архиви таркиби жиҳатидан ҳам деярли ўрганилмаган ҳужжатлар мажмуасидан иборат.

Шу архивга мансуб аҳоли манзилларининг 10 мингдан ортиқ рўйхатидан ташкил топган амирликнинг маъмурий тизими ўта ноёб тарихий манбалардир. Бугунги кунда юзага келган ушбу манбанинг махсус нашри рўйхатлар иловаси ва материалларнинг факсимал альбоми билан бирга давомий тадқиқотлар учун бекиёс аҳамиятга эга бўлди. Нашрни юзага чиқаришда акад. А.Р. Муҳамаджоновнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. Қушбеги архиви устида, хусусан амирликнинг аҳоли манзиллари рўйхатини тадқиқ этган ва нашрга тайёрлаш йўлида меҳнат қилган олимлар Қ. Убайдуллаев, О. Чеховичларнинг руҳлари шод бўлсин. Ушбу нашрни тайёрлашга хизматлари сингган И. Йўлдошев, К. Ҳакимоваларнинг умрлари авзун бўлсин.

Биз тадқиқ этган материаллар асосида айтиш мумкинки, Бухоро амирлиги аҳоли манзилларининг номлари шунчаки топонимлар бўлмай, балки жуда қимматли манбалар сифатида амирликнинг сўнгги босқичидаги ижтимоий иқтисодий вазиятни, бошқарув тизимини, аҳоли этник таркибини, маданий-маънавий ҳаётни ўзида яққол намоён этади. Жой номлари амирлик таркиби, жамиятига хос булган ижтимоий ҳаётни бевосита кишлоқлар ва манзиллар орқали кузатиш имконини беради.

Аҳоли жой номларининг амирлик географик харитасида жойлашуви ўзбек ва тожик аҳолининг мамлакат миқёсида тарихан азалдан ёнма-ён ва бирга яшаб келганлигини кўрсатади.

Шуни ўзиёқ кейинчалик совет даврида миллий чегаралаш сиёсатининг ўта сунъий ва қўпол зўравонлик билан амалга оширилганини яна бир бора исботлайди.

Бу ҳақиқатни биз таҳлил қилган топонимик ўзак сўзлар, уларнинг туркий ва тожик тилли қатламлари бутун амирлик бўйлаб аралаш ва ёнма-ён амал қилганини яққол кўрсатиб турибди. Каркидан Дарвозгача, Термиздан Зиёддингача барча ҳудудларда етакчи этнос сифатида ўзбек ва тожик халқи бирга яшаган. Улар қаторида ўнлаб этник гуруҳлар у ёки бу тил таъсирида ўзбек ва тожик халқлари билан ёнма-ён яшаган.

Жой номларининг мазмун қатламлари Бухоро амирлигининг ижтимоий вазиятини аниқ ифодалайди. Бек, бой, хожа, саид, хазрат ва бошқа ўзаклардан тузилган жой номлари ижтимоий қатламлари ҳамда аҳолининг ишонч, эътиқод ва ихлосли муносабатларидан дарак беради. Бевосита этник номлар асосида шаклланган жой номлари амирликнинг аҳолиси этник таркибини кўрсатади. Шу маънода амирлик ўнлаб туркий ва эронийзабон этник мансуб аҳолини бир сиёсий уюшма атрофида бирлаштирган ва уларнинг мувофиқ ижтимоий ҳаётини бошқариб турган.

Таҳлил этилган архив материаллари ҳали кўп жиҳатдан жиддий ўрганилиши лозим. Хусусан, жой номларининг қадимий қатламлари, айниқса қадимги туркий ва суғдий қатламлар ҳали мутлақ ўрганилган эмас.

ИЛОВАЛАР

Бухоро Қушбеги архиви ҳужжатларининг асосий кўпчилиги турли амалдорларнинг муҳрлари билан тасдиқланган. Муҳрларнинг мавжудлиги Бухоро амирлигининг марказий ва маҳаллий бошқарув тизимини, ҳуқуқий мулкӣ муносабатларини, солиқ тизимиға тортилган мулклар рўйхатининг тасдиқланган муқаррар ҳолатини кўрсатади. Шу жиҳатдан Бухоро амирлиги Қушбеги архивидаги муҳрларни сфрагистика тадқиқот усуллари билан алоҳида мавзу сифатида ўрганиш мақсадға мувофиқдир. Биз куйида ушбу қимматбаҳо тарихий манбанинг баъзи намуналарини келтирамиз. Уларда муҳр эгаларининг номлари, лавозимлари, ҳужжат тасдиғиға дахлдор шахслар ҳақида маълумотлар борки, булар XIX аср охири – XX аср бошларида Бухородаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятни ўрганишда ғоят қимматлидир.

Ф-132 рақамли ҳужжат Абу Ҳафизбий Иноқи Калон. Исми, унинг иноқ мартабаси, лавозимининг, яъни иноқлик даражасининг «катта иноқ» мақомидаги амалдор эканлигини кўрсатувчи муҳр билан тасдиқланган. Муҳр тўғри тўртбурчак шаклида. Ҳужжат Бойсун вилоятидан келган хабарнома бўлиб, Қушбеги архиви таркибида 71-сақлаш рақами остида. 72 варақ. Ҳужжат хати Ўрта Осиё наъсталиғида. Тили тожикча.

314-бет. Мирзо Абдулқодирбий 1323 ҳижрий 1914 милодий. Ҳужжат номи Шеробод вилоятидан хабарнома. Бу муҳр ҳам тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, пастки қирралари қийтимлик (45 %). Хат услуби Ўрта Осиё наъсталиғи. Матн тожик тилида ёзилган. Сақланиш рақами – 71. 27 варақ.

244-бет. Муҳаммад бин Сайидбек Кармана вилоятининг кишлок ва масжидлари, мавзе амлоқлар (яъни чорвадорлар, кўчиб юрувчиларнинг вақтинча маскани) Нафис наъсталиғ (зебойи) хат тури қисман ним шикастға ўхшаб кетади. Муҳр тўғри тўртбурчак шаклида. Сақланиш рақами 45 варақ. Форс тилида ёзилган.

235-бет. 1) Мирзо Мухтор Навқоба Ғиждувон вилоятидан хабарнома 1334 ҳижрий, милодий 1916 й. Сақланиш рақами 70. 43 варақ. Тожик тилида ёзилган. Ўрта Осиё наъсталиқ хат турида ёзилган. Муҳр шакли тўғри тўртбурчак, аммо пастки бурчаклари қирқилган.

Изоҳ: Ҳамма муҳрларда Жалий (йирик) насталиқ хат туридан фойдаланилган.

2) Қози Мулло Абдул Ҳаким Зудур. Гиждувон вилоятидан хабарнома.

227-бет. Қози Мулло Бадриддин. Ҳижрий 1334 йил, милодий 1916 йил. Шофурком туманидан хабарнома. 70-сақланиш рақами. 33 варақ. Ўрта Осиё насталиқ хат тури, тили форсий, муҳр тўғри тўртбурчак шаклида.

222-бет. Қози Мулло Ҳидоятуллоҳ Хўжа Авроқ. Пирмаст туманида 1916 йилги хабарнома. 70-сақланиш рақами, тили форсий. Ўрта Осиё насталиқ хат тури. 1334 ҳижрий, 1916 милодий йил.

Изоҳ: Хужжат матнлари девонхона Муншийлари тартиб қилган хат битиш низомига кўра амалга оширилган, яъни варақ ўнг тарафида арз ёки шунга ўхшаш моҳиятни билдирувчи икки энлик битик тепасидаги ҳарфлар тасдиқ ёки инкорни англатган. Чап томонда эса қабул қилиниш тартиб рақами варақ ўртасида сарлавҳа мурожаат билан ҳар бир сўз қалаштириб янги сатрни юксалиб борган.

217-бет. 1) Қози Муҳаммад Ориф Хўжа Судур. Вобкент вилояти деб аталар эди. 1916 йил хабарномаси. 70-сақланиш варағи. 24 бет. Хусусияти Маскурадир. Тўғри тўртбурчак шакли. Тили форсий.

2) Хожи Ортиқ Хўжа авроқ. Жанубий 2 қиррали қийтимланган, тўғри тўртбурчак шакли.

215-бет. Ақобирбек Мирзо Хўжа. Камот вилояти хабарномаси. Ҳижрий 1332 йил, милодий 1914 йил. Сақланиш рақами 70. 20 варақ. Бу муҳр ҳам тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, жанубий қирралари қийтимланган (45 %). Хат услуби Ўрта Осиё насталиғи, форс тилида ёзилган.

210-бет. Мирзо Ғулом Қодирбек Тавқоба. Қадимги Абу Муслим туманидан хабарнома. 1914 милодий 1332 йил ҳижрийда ёзилган. Сақланиш рақами 70. 25 варақ. Ўрта Осиё насталиқ хат турида битилган. Форс тилида ёзилган.

202-бет. 1) Юнус Хўжа Мир Охур (Ахвар).

2) Қози Мулло Хомид Хўжа. Хужжат номи Зандани туманидан хабарнома. Милодий 1916 йил, ҳижрий 1334 йилда ёзилган. Хат услуби Ўрта Осиё насталиғи, форс тилида ёзилган. 1-муҳр

тўртбурчак, жанубий қирралари қийталанган (45 %). 2-муҳр тўғри тўртбурчак шаклида ёзилган. Сақланиш рақами 70. 20 varaқ.

198 бет. 1) Қози Мулло Исматулло Хўжа.

2) Мирзо Абдулкаримбек. Мирзо Ахур. Хужжат номи Хайробод туани қишлоғидан хабарнома. Сақланиш рақами 71. 10 varaқ. Хат услуби Ўрта Осиё насталиғи, форс тилида ёзилган. 1-муҳр тўғри тўртбурчак шаклида ёзилган. 2-муҳр тўғри тўртбурчак жанубий қирралари қийтимланган.

مجلس
جانب از پست و متغیر محبت که در این

معبر و فخر مجتهد پیر شرافت رسول داشته بشود که در این پست
 بام سعادت افزان بنوازش نامه سنان بر قسطنطنیه بماند انان شده بود و دست که
 در حکومت ولایت بایون چند املاک و در بر املاک چند قشلاق بودن را از این
 تحقیق نموده پرسیده به فقر در حکومت بایون تلبیق نموده مکرر داده اند
 نامهای املاک و قشلاق را نوشته فرستاده که از برای دانستن نامهای قشلاق
 و دیات محکومات و لغات تا به فقر مخصوص کرده بشود و عاکی فرغور از روی مرز
 جنبان در حکومت ولایت بایون چند املاک و در بر املاک چند قشلاق بودن را از این
 و اقلان تحقیق نموده پرسیده به فقر در حکومت بایون تلبیق نموده مکرر داده
 اند را مصلح نموده نامهای املاک و قشلاق را نام بنام ر و لفظ کرده و در خط
 در جوف دانه نهاده و بجنبان فرستاده بغیر و مامور من داشته شد که
 با فرستاد ملیک و ماه ربیع اشانه ۲۲۲۲۲۲
 ۲۲ ماه غنور ۱۹۱۹ میلاد در بحر بر ثبت

[Signature]

جانب دامت و ذواتی با مبدء کمالی و حق تعالی

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم

رقم ۱۰۰

بسم الله الرحمن الرحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم

مسووف نمیزد که این غیر متغیر ذات و الودجات جبر است اتفاقاً مودته مودته
 از آن که در محکوم زمان شکر هم چنانست قشوق بودن و تحقیق نمود در تو مان
 نیز چنانست قشوق بودن در این است نه های قشوق با در روشن و بی اشتباه کرده
 نه شسته و در خطا کرده بزور زتانیه (صق با قید با) و عکوی حسبت غریب
 و نسیمم انت کسر و خطا کرده بزور در و جوش مسووف میروم این کلام
 و در ستم هم با در بقراس هم عکس
 بزور نفهم ماه جاد و اول مسووف
 سلطان ماه فیورال مسووف

۱۵۲۱ م رسید

چشم

جانب راست: امیر المومنین

مرد من از پیله تر شرفه که در سود و بر آید که مرد و با نمود و اندک و بگویم

نور بن رجب عبد شمس و بن زین العابدین و بن محمد باقر و بن علی اکبر

ز سہانہ و دراز شاخ ہاں معنی ہاں از روی ارمیت شاں تبغیل

تحقیق کرده و نامهای متعدد را در اختیار میگیرد و از آنها استفاده میکند.

بشان مهر و صد شسته میشود و دیگر شرفه و دست ماز و مهرت مهرت شسته میشود

بروز در شهر حاجی آباد و ۱۳۳۳

در روز جمعه ما فیروزه را در سالن قرآنی

در این کتاب از این کتاب
نخستین کتاب است

نخستین کتاب است

خجسته پسر پسر پسر

مردی بخجسته پسر پسر پسر رسانیده میشود که در این کتاب
نواز شاعر مهر با نشان شرف و در یافته است که در حکوم
چند قشوق بودن را تحقیق نموده معین دانسته نامها قشوق با در روشن
رو خط کرده بزود زستانیه مرحمت با حسب الامور در این جهان
دولت آدم فرموده تر دکر در چپه قشوق و شوق توان مکرر
خوب است روشن و معین کرده نامها قشوق با در نام نیم رو
از تعاقب بخجسته پسر پسر پسر و در حکمت صانع را بر دست

مردی فرشته میشود آخر سر است بنده
مردی مطابق با فیرو را در این کتاب

جانبِ ذرا پس ہر صفت با ہر صفت کہ ہر صفت کو صفت کا ثبوت

بعد از عرض خبر از آن کونه دعا و آداب میرسانم که در زرنیاهاست
بنواز شناسنامه مرحمت آن شرف ورود یافته بوده است که در انوقت
دعیه بخار با همراهم دعیه روسیه بسیار بوده از وجه طلب عیون روسیه
خط شده است و اما در بعضی خطها نام فتنه قحاسه شده و باعث اشتباه و تکبر
میشود بنا بر آن دارند و نیز عبد الرسول چهره از فرمودیم که با ملاک هر که هم نمایی
چون صد افتخار باشد به ترتیب و در خط پاکیزه کرده همراه و همراهم میفرستند و با
رو خطهای موضع حاجت می کنند و زرنیاها حاجب افغان از خیمه و دشتخانه
این و آن سخنان تومان که مات را جمع نموده نام فتنه قحاسی تواریج که مات را در
حاجت کرده و پسید به ترتیب و خط کرده در جوف دعا نامه مانده و بگذشت حاجت
بروز و روزگار و پسید اول الله فرستادم

وآخر منته بدوت خدمت پنهان بفرمودم علیکم

جانب زار شایسته محاکمه و کشتن

مسروقیه و فرزند تحیه شکوه جلالت کثرت شرف و ادلاح که این که مرشد با از روزگار

روسیه از یخ خانه خلط شده بسیار بنابر دو معالجه مذکور بر عیبه کن بخار آب

و بر قشلاق با سه و شنبه یک بخت تغییر کار با میخود گفته ازین نوم نواز شایسته با هم

میزد عیبه از پول سپهر و ذیل غلامان در بار بین کترین و عاکوی و قبا که هر داده بوده

تو بجا ملک بر که از شمایم مقدار قشلاق باشد بترتیب حسیطه نموده و بخلط بکنند

فرستاید ایند عاکوی و در شرف حاجب الغواش جانب مرشد اینم بنام قشلاق

تو بجا تومان کام آید هم را در بخلط کرده با هم محدود از نه جلالت بکرت جانب آید

روان نموده مودف نمودم بترتیب از در عی و قبا و جانب مرشد اشغال ریشم

تبریز عیبه غوغه شوریت انشا الله

۱۳ فیورال ۱۳۱۳ میلاد تحریریت

مجلس ۳۲
 جناب

جناب و در پناه حضرت قیام

رسم ۳۲

موضوع بخندت و شرافت جناب و در پناه حضرت قیام
 انصاف با قبله با مکتوب بر دریا زده ام ریح الله فرقم عود شده که
 بر نو از شن نام علم مرا که بی بخشیده بود و دند که در علوم زنده چند فتوح
 بودن در تحقیق نموده و در توان مذکور چند فتوح بودن در دست
 نامائی فتوحات در روشن به شتاب کرده نوشته و در خط کرده و زده
 فرستایند قبله که با محبت پنا باز در محبت و مهرانه حضرت قبله ای که
 فوری دانه بعد لغات در شرف دولت تمام جانی با محبت تمام و فرموده و شتاب
 و بدقت تمام و در خط کرده و زده بخندت و شرافت بسوی تمام شد
 عزیز مبارک عالم و آبر و مندر حضرت قبله ای امید داریم در علم ملک

و ما به ما به
 ۱۲۲۳
 ۱۱۱۵
 و حسن مبارک

جناب اساتید مہربان! خوش گرام!

مردم بخیر است در سعادت خدا و این را بر اصفیاء و انوار و اهل بیت و اهل بیت

[illegible]

Фойдаланилган манбаа ва адабиётлар рўйхати

1. Приветственное слово Президента Ислама Каримова на торжествах, посвященных 2500 летию Бухары. 19 октября, 1997 г.
2. Населенные пункты Бухарского эмирата / Отв. ред. А.Р. Мухамеджанов. – Т.: Университет, 2001.
3. Список населенных мест Узбекской ССР и Таджикской АССР. Вып VII. Сурхандарьинская область. – Самарканд: Изд. ЦСУ УзССР, 1925.
4. Список населенных мест Узбекской ССР и Таджикской АССР. Вып VI. Зарафшанская область и отдельный Кенимехский район. – Самарканд: Изд. ЦСУ УзССР, 1925.
5. Список населенных мест Узбекской ССР и Таджикской АССР. Вып I. Таджикистан. Самарканд. Изд. ЦСУ УзССР. 1925.
6. Список населенных мест Узбекской ССР и Таджикской АССР. Вып V. Кашкадарьинская область. – Самарканд: Изд. ЦСУ УзССР, 1926.
7. Список населённых пунктов Узбекской ССР. ЦГА РУз. Ф. Р-1619, оп II, ед. ех. 79.
8. Моев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – С. Петербург, 1875.
9. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX века). – Т.: Фан, 1978.
10. Ситняковский Н.Ф. Заметки о бухарской части долины Зарафшана. – Т., 1900.
11. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). – Т.: Изд. АН Уз ССР, 1958.
12. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – С. Петербург, 1841.
13. Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – Т.: Наука, 1965.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
I БОБ. Бухоро амирлигида XIX аср охири XX аср бошларидаги маъмурий тизимнинг тарихий тавсифига доир	6
1. Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги маъмурий, сиёсий, ижтимоий аҳволи	6
2. Амирлик маъмурий тизимининг тарихий топонимикасига таснифий ёндашув масаласи	11
Этнотопонимлар қатлами	17
II БОБ. Бухоро амирлиги топонимларининг тарихий таҳли- лига доир	25
1. Аҳоли манзиллари ноларининг шаклланиш тамойиллари ва уларнинг тарихий таркиби (ижтимоий, тарихий таҳлил)	25
2. Топонимлар амирлик ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёт ва этник муносабатлар тарихининг манбаи сифатида	35
ХУЛОСА	41
ИЛОВАЛАР	43
Манба ва адабиётлар рўйхати	58

Абдуваҳобова Маҳфуза. Қушбеги архивида тарихий топонимлар ва Бухоро амирлигининг маъмурий-худудий тизими. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2006. – 60 б.

Тех. муҳаррир: **С. ЮСУПОВА**
Комп.версткаси: **М. ЗАРИФОВ**
Матн терувчи: **Ш. АБДУВАҲОБОВ**

Илмий рисола ТошДШИ Марказий Осиё халқлари тарихи кафедрасида тайёрланди.

Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (№ 7 баённома, 30.03.2006 й.).

Босишга рухсат этилди 26.07.2006

Бичими 60x84 1/16 Шартли 3,75 б.т. 200 нусхада босилди. Буюртма №

Тошкент давлат шарқшунослик институтининг кичик босмаҳонаси.

Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25.

© Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006